

T.C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

**MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E ADANA'DA NÜFUS
HAREKETLERİ (1876-1923)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ali Nihat TEZÖLMEZ

ŞANLIURFA-2018

T.C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

**MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E ADANA'DA NÜFUS
HAREKETLERİ (1876-1923)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ali Nihat TEZÖLMEZ

Danışman:

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim İSLAM

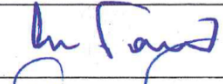
Bu tez 16114 nolu proje kapsamında HÜBAK tarafından maddi olarak desteklenmiştir.

ŞANLIURFA-2018

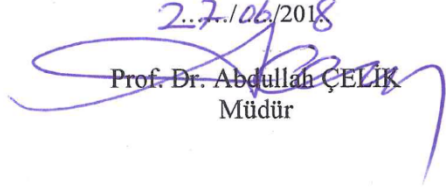
T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz Tarih Anabilim Dalı 145224004 numaralı Ali Nihat TEZÖLMEZ'in hazırladığı "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Adana'da Nüfus Hareketleri(1876-1923) konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunması, 25/05/2018 tarihinde, saat 14.00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

25/05/ 2018

Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	Kanaati	İmzası
Danışman	Dr. Öğr. Üyesi İbrahim İSLAM	Kabul	
Üye	Prof. Dr. Ekrem BEKTAŞ	Kabul	
Üye	Doç. Dr. Aynur Soydan ERDEMİR	Kabul	

Bu tezin Tarih Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

27.06/2018

Prof. Dr. Abdullah ÇELİK
Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntılar, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek Almıştır Almamıştır.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı	Ali Nihat Tezölmez
Öğrenci Numarası	145224004
Enstitü Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Başlık (Türkçe)	Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Adana'da Nüfus Hareketleri (1876-1923)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Adana'da Nüfus Hareketleri adlı çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 147 sayfalık kısmına ilişkin, 16/04/2018 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 10 'dur. Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 6 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntılarım bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığımı, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

16/04/2018
Ali Nihat TEZÖLMEZ

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 18/04/2018

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim İSLAM

ÖNSÖZ

Göç; kültürel nüfus hareketlerinin başlangıcıdır ve insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Nüfus hareketleri ise; göç hareketleri ile vuku bulan ve aynı doğrultuda dalgalanmalar görülen, nüfusun artması veya azalması olayıdır.

Bu sebeptendir ki; göç ve nüfus hareketleri kavramı birbirinden bağımsız düşünülemez. Adana ilinin seçilmesi de tesadüfi olmayıp sayısız göç hareketine maruz kalmış olmasından dolayıdır ki yakın tarihte Adana; Kırım, Nogay ve Ermeni Tehciriyle yoğun göç hareketlerine ev sahipliği yapmıştır. Adana tarihte ve günümüzde bereketli Çukurova'nın varlığı sayesinde ön plana çıkmakta ve mevsimlik göçlere de uğramaktadır. Nüfus itibarıyla Türkiye'nin altıncı büyük şehri olan Adana, çok eski devirlerden beri, toplumsal yaşantının olduğu kadim bir şehir olmuştur ve olmaya devam etmektedir.

Bu araştırmanın öncelikli amaçlarından biri tarihsel süreciyle ve göç hareketleriyle ön plana çıkan Adana ilinin göçler nedeniyle karşılaştığı sorunlar ile uygulanan politikalar ve nüfus hareketlenmelerinin sosyal, kültürel, siyasi alandaki etkilerini görmek olmuştur. Bir diğer amaç ise: Literatürdeki boşluktan hareketle tarihimizde önemli dönüm noktalarından olan I. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle Cumhuriyet'in ilanı arasındaki 47 yıllık bir zaman zarfında bölgedeki nüfus hareketlerini tespitidir.

Bu çalışma üç bölüm halinde planlanmıştır. Birinci bölümde: I. Meşrutiyet ve Adana vilayetine göçler, ikinci bölümde Adana Ermeni olayları ve nüfusa etkisi üçüncü bölümde ise: Kurtuluş Savaşı döneminde Adana nüfusu ele alınmış olup tezin kapsamı bu doğrultuda biçimlendirilmiştir.

Tez konusunun belirlenmesinde; araştırma ve kaynak temini sürecinde desteğini esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi İbrahim İslam'a teşekkürlerimi sunarım.

Bu tez çalışmasını yürütürken görüş ve önerilerini esirgemeyen başta Prof. Dr. Abdullah Ekinci ve Doç. Dr. Gülşah Eser olmak üzere Harran Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyelerine teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak araştırma sürecinde manevi desteklerini esirgemeyen değerli eşim ve aileme ayrıca teşekkürlerimi iletirim.

28.02.2018

Şanlıurfa

Ali Nihat Tezölmez

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	V
TABLO LİSTESİ	VI
GRAFİK LİSTESİ.....	VIII
ÖZET	.IX
ABSTRACT	X
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM: I. MEŞRUTİYET VE ADANA VİLAYETİNE GÖÇLER

1.1. Meşrutiyet'e Kadar Adana Nüfusu	11
1.2. Kırım ve Nogay Göçleri.....	19
1.2.1 Kırım ve Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri.....	19
1.2.2. Nogay Göçleri.....	30
1.2.2.1 Ruslar ve Osmanlı Nogay ilişkileri.....	31
1.2.2.2 Nogay Göçleri ile Adana'ya Gelen Göçmen Sayısı.....	33
1.3. Meşrutiyet Döneminde Adana'ya Yapılan Göçler.....	39
1.3.1. 93 Harbi İle Adana'ya Gelen Göçler.....	41
1.3.2. Boşnak Göçleri.....	44
1.3.3. Giritli Muhacirlerin Adana'ya Göçleri.....	47

2. BÖLÜM: ADANA ERMENİ OLAYLARI VE NÜFUSA ETKİSİ

2.1. Adana'da Ermeni Nüfusu	50
2.2. II. Meşrutiyet ve Ermeni Olaylarının Gelişme Süreci	61

2.3. Adana Olaylarının Sonuçları.....63

2.4. Ermeni Sorununun Adana Nüfusuna Etkisi.....69

3. BÖLÜM: KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİNDE ADANA NÜFUSU

3.1. Adana'nın İşgali.....71

3.2. Kurtuluş Savaşı Dönemi Göçleri.....76

SONUÇ.....85

KAYNAKÇA 87

EKLER.....94

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
ÇTTAD	: Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
ed.	: Editör
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
v.b	: Ve Benzeri
v.d.	: Ve Diğerleri

TABLO LİSTESİ

Tablo 1.1 1742-1878 Tarihleri Adana Ahkam Defterleri.....	11
Tablo 1.2 1831 Tarihli Adana Vilayeti Nüfus Sayımı.....	13
Tablo 1.3 1831 Yılı Adana İl ve İlçeleri Nüfus Sayımı.....	14
Tablo 1.4. 1876 Yılı Adana Vilayet Salnâmesine Göre Nüfus İstatistikleri.....	17
Tablo 1.5. 1899 Yılında Karaisalı, Hamidiye ve Cebel-i Bereket sancağına yerleştirilen Muhacir Nüfusu.....	36
Tablo 1.6. Adana Vilayetinde 1878 Yılından 1914 Yılına Kadar Yaşayan Müslüman Nüfus	39
Tablo 1.7. V. Cuinet'e göre 1891 yılında Çukurova Nüfusu	42
Tablo 1.8. 1879 Yılında Adana ve İlçelerine Yerleştirilen Boşnak Muhacirlerinin Yerleşim Bölgeleri.....	46
Tablo 2.1. 1836 Yılında Adana'da Yaşayan Ermeni Nüfusunun Mahallelere Dağılımı.....	51
Tablo 2.2. 1882,1907 ve 1912 yılı Adana Vilayeti Nüfus Sayımı.....	53
Tablo 2.3. 1891-1909 Yılları Arasında Adana'da Yaşayan Milletlerin Nüfus verileri.....	54
Tablo 2.4. 1909 Yılında Adana'ya Sevk Edilen Ermenilerin İl ve İlçelere Göre Nüfus Dağılımı.....	55
Tablo 2.5. Nersis'in Sunmuş Olduğu Anadolu'da Yaşayan Ermeni Nüfus Miktarına Karşılık Osmanlı Devleti'nin Ermeni Nüfusu Hakkında Sunduğu Cetvel.....	59
Tablo 2.6. 1896-1953 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Yabancı Araştırmacılar Tarafından Verilmiş Nüfus İstatistikleri.....	61

Tablo 2.7. Adana Olayları Sırasında Verilen Kayıplar	67
Tablo 2.8. Dönemin Edirne Milletvekili Agop Babikyan'a Göre, Adana Olaylarında Hayatını Kaybeden Kişilerin Nüfus Beyanı.....	68
Tablo 3.1 Adana Vilayetine Gönderilen Mübadillerin Mahallelere Dağılımları.....	81

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1.1.1831 Yılında Yapılan Sayımlara Göre Adana İlinde Yaşayan Halkın Dini İnanç Dağılımı.....	13
Grafik 2.1. 1891-1909 Yılları Arasında Adana'da Yaşayan Milletlerin Nüfus Verileri.....	54
Grafik 3.1. 1924-1928 Yılları Arasında Adana'ya Gelen Mübadillerin Dağılımı	81

ÖZET

MEŞRUTİYETTEN CUMHURİYETE ADANA'DA NÜFUS HAREKETLERİ (1876-1923)

Çalışmanın konusunu, Adana kent tarihinin ele alınmasıyla birlikte I. Meşrutiyet'in ilanından başlayıp Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen süre zarfında aldığı göçler, nüfus hareketleri ve bu olayların neticesinde meydana gelen nüfus popülasyonlarında ki değişimlerin gözlenmesi oluşturmuştur. Çalışmanın öncelikli amacı; belirtilen dönemde Adana ilinin yoğun göç hareketlerine sahne olmasıdır. Meşrutiyet'ten itibaren bölgeye yapılan göçlerin en büyük ayağını Kırım ve Kafkaslardan yapılan göçler oluşturmuştur. Kafkas halklarından Nogaylar ve Çerkezlerin yanı sıra; Çeçenler, Lezgiler, Ermeniler, Gürcüler ve Türkmenler kitleler halinde vilayete göç etmişlerdir. Göç hareketlerinin bir diğer ayağını da 1909 Adana Olayları, 1915 Ermeni Tehciri ve 1923 yılında Yunanistan ile yapılan mübadele gereği Adana'ya gelen mübadiller oluşturmuştur.

Adana vilayeti birçok göç hareketine sahne olmuş, bölgeye yapılan göç hareketlerinin ve iskân edilen muhacirlerin bu bölgeyi seçmeleri veya gönderilmeleri tesadüfi olmayıp belli başlı etkenler neden olmuştur. Öncelikle Adana halkının göçmenlere hoş görülmesi ve iyi bir ev sahipliği yapmasının yanı sıra 1859 yılında kurulmuş olan İskân-ı Muhacirin Komisyonu göçmenlerin yerleştirilmesinin nizam ve tertip dâhilinde gerçekleştirilmesi açısından büyük fayda sağlamış ve Adana'ya göçler bu doğrultuda gerçekleştirilmiştir.

Bu bağlamda arşiv tarama yöntemi kullanılarak birincil ve ikincil kaynaklara ulaşılmış, salnâmeler ve dönemin gazeteleri ile birlikte şerhiye sicilleri incelenerek elde edilen verilerin pekiştirilmesi sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Meşrutiyet, Adana, Nüfus.

ABSTRACT

POPULATION MOVEMENTS IN ADANA FROM THE CONSTITUTIONAL MONARCHY TILL THE REPUBLIC (1876-1923)

The subject of this study was the observations of the history of the city of Adana and the observations of the changes in the population movements and the population that took place during the period from the announcement of the 1st Constitutional Monarchy to the declaration of the Republic. The primary purpose of the work is the scene of intensive immigration movements of Adana in the mentioned period. From the Constitutional Monarchy, immigration made from the Crimea and the Caucasus constituted the greatest pillar of the migrations made to the region. Besides the Nogays and Circassians from the Caucasian peoples, Chechens, Lezgians, Armenians, Georgians and Turkmens immigrated to the cities in masses. Another pillar of the migration movements was the 1909 Adana Events, the Armenian Deportation in 1915 and the extramarital migrants from Adana in 1923, which had been exchanged with Greece.

The province of Adana has been the scene of many immigration movements, the immigration movements made in the region and the resettled refugees have not been chosen by chance or sent to this region. First of all, the people of Adana were pleased with the immigrants and made a good host, as well as the Iskân-ı Muhacirin Commission, which was established in 1859, had great benefit in terms of realizing the placement of the immigrants within the order and arrangement and immigration to Adana was realized in this direction.

In this context, primary and secondary sources were reached by using archival scanning method, and the data obtained by examining the annuals, the sharia court records and the papers of the period.

Keywords: Republic, Constitutional Monarchy, Adana, Population.

GİRİŞ

Adana ili Türkiye'nin ve Akdeniz bölgesinin en önemli şehirlerinden biridir. Bu önemi gerek sanayisi, gerek ekonomisi, gerekse tarımda Çukurova'nın bereketiyle Akdeniz bölgesinin incisi olması yanında, tarihi çok eskilere dayanan kadim bir şehir olmasından kaynaklanır ve sürekli göç hareketlerine maruz kalmış bir vilayetimizdir. Günümüzde sanayisi ve Çukurova'nın varlığıyla birlikte geçici (mevsimlik) ve kalıcı göçlere ev sahipliği yapmaktadır. Adana ilinin nüfus hareketlerini incelemeden önce nüfus ile ilgili olan terimlere göz atmakta fayda vardır.

Nüfus: Yeryüzünde sınırları belli bir alanda belirli bir zamanda bulunan insan sayısı olarak tarif edilmektedir.¹ Kelime kökeni olarak ise; Arapça "Nefs" kelimesinin çoğuludur "nefis, ruh, can, hayat" anlamına gelir ve bir coğrafyada yaşayan insanları ifade eder. "Bir yerde oturan, ikamet eden" manasındaki sâkin kelimesinin çoğulu olan sükkân/sekene de nüfus karşılığında kullanılmaktadır.²

Nüfus yoğunluğu ise: Bir bölgede belli bir alana, genellikle km²'ye düşen insan sayısını ifade etmektedir. Nüfus yoğunluğunun fazla olması demek, o bölgede insanları çeken özelliklerin olması demektir. İş imkânlarının varlığı ve çeşitliliği coğrafi bakımdan ikliminin uygunluğu, sağlık koşullarının gelişmiş olması gibi birçok etken sayabiliriz. Bunların yanında alt yapı yetersizliği, hava kirliliği, ses kirliliği ve ulaşım yetersizliği olumsuz etkenlerdir.³

Bir diğer sık kullanılan nüfus terimi; "Fizyolojik Nüfus Yoğunluğudur". Belirli bir alanda yaşayan toplam nüfusun, tarım alanlarına bölünmesiyle fizyolojik nüfus ortaya çıkmaktadır. Bu değer bir alandaki toplam nüfusun ekili dikili alanlardaki ağırlığını ortaya koymaktadır.⁴

---

¹ Salih Şahin, *Geçmiş Günümüz ve Gelecekte Nüfus Gerçeği*, Ankara, Gazi Kitabevi Yayınları, 2010, s.14.

² Nebi Bozkurt, "Nüfus", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.33, s.293.

³ Reşat İzbirak, *Coğrafi Terimler Sözlüğü*, Ankara, Emel Matbaacılık, 1976.s.250.

⁴ Şahin, *a.g.e.* s.177-180.

Nüfus verilerini elde etmenin birçok yolu bulunmaktadır; fakat bunlar arasında kullanılan en yaygın yöntem nüfus sayımlarıdır. Sayımlar; halkın nüfus miktarının yanında doğum, ölüm, evlenme, boşanma gibi önemli veri kaynaklarını içerisinde barındırmaktadır. Nüfus sayımlarında çeşitli yöntemler kullanılmaktadır bunlardan biri CBS denilen “Nüfus ve Coğrafi Bilgi Sistemidir”. Bu sistem özellikle sanayi devriminden sonra kullanılmaya başlanmış ve 20. yüzyılda doruk noktasına ulaşmıştır. Bilgisayar teknolojilerini kullanarak mekâna ait bilgilerin elde edilmesi, birbirleriyle ilişkilendirilmesi ve çeşitli istatistiki metotlar yardımıyla, çeşitli harita, grafik, tablo gibi materyaller yoluyla bilgilere ulaşıp, saklanıp depolandığı bir veri saklama sistemidir.⁵

Nüfusu belirlemek için hükümetler tarafından kullanılan ilk sistemlere antik dönemlerde rastlanmaktadır. Mısır, Hindistan, Çin ve Roma dönemlerinde medeniyetlerin yeşerdiği zamanlarda ilk nüfus sayım sistemi örnekleri görülmektedir. Günümüzde genellikle iki tür sayım yöntemi kullanılmaktadır. Bunlardan biri: “De Jure Sayım Sistemi” bir diğeri ise “De Facto Nüfus Sayım Sistemidir”.

De Facto (bulunduğu yere göre); nüfus sayımı yapıldığı zaman, kişi nerede bulunuyorsa oranın nüfusuna kayıt edilecek şekilde vuku bulan bir sayım sistemidir.⁶ Bir diğeri deyişle; esas olarak sayım sırasında belirli bir bölgede hali hazırda bulunan nüfusun belirlenmesidir.⁷

De Jure (Sürekli Oturduğu Yere Göre) yönteminde ise; nüfus sayımı esnasında kişinin sürekli oturduğu yere göre kayıt yapılır, doldurulan fişler ilgili bölgeye postalanır.⁸ Yani belirli bir arazi parçası üzerinde fiziki olarak daimi

---

⁵ Şahin, *a.g.e.* s.24. CBS yolu ile oluşturulan veri tabanları hem daha çabuk hem de daha güvenilir bir şekilde muhafaza edilip saklanabilmekte, çeşitli imkânlar sunarak istendiğinde kolayca ulaşılabilmektedir. CBS yardımı ile yeni veriler elde edilebilir; harita, tablo ve grafik oluşturulabilir, hazırlanan materyaller üzerinde değişiklik yapıp ekleme ve çıkarma yapılabilir. Ayrıca bu sistemle nüfus verileri daha kolay analiz edilip, mekâna ait her türlü veriler ayrı ayrı depolanabilmektedir. Bkz.: Şahin, *a.g.e.* s.24.25.

⁶ http://www.baskent.edu.tr/~matemel/courses/nufus_population.pdf. /06.07.2017

⁷ Şahin, *a.g.e.* s.29.

⁸ http://www.baskent.edu.tr/~matemel/courses/nufus_population.pdf. /06.07.2017

bulunan ya da bulunmayan fakat kanuni olarak o bölgede ikamet eden nüfusun belirlenmesi şeklinde uygulanan nüfus sayım yöntemidir.⁹

Nüfus ile ilişkili terimleri verdikten sonra nüfusun artmasında veya azalmasında önemli rolleri bulunan göç ve iskân kavramlarına geçebiliriz.

Göç: Genel anlamıyla nüfusun bir yerden, başka bir yere hareket etmesidir. Diğer bir deyişle; herhangi bir idari birimden, başka bir idari birime kalan yaşamının tamamını veya bir kısmını geçirmek üzere gitmesi şeklinde gerçekleşen nüfus hareketidir.¹⁰ Göçün en kısa tanımı: asıl yerinden, ulaşılmak istenen yere hareket etmek olarak ifade edilir. Bu bağlamda göç kavramı nüfusun bir yerden başka bir yere kalıcı veya geçici olarak; gerek isteyerek, gerekse zorla hedeflenen yere varmaları olarak nitelendirilebilir.¹¹

Göçler iç ve dış göçler olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Göç aktivitesine katılanlar, ülke sınırları içinden bir yerden başka bir yere geçiyorsa iç göç; ülke sınırlarını geçerek başka ülkelere geçiyorsa dış göç olarak adlandırılmaktadır. Ülkemizde dış göçe verilecek örneklerden birini işçi göçleri oluşturmaktadır. Göçler genellikle Almanya ve diğer ülkelere 1960'lı yılların başından başlamış, 1970 yılına kadar artarak devam etmiş ve günümüzde 5 milyondan fazla bir rakama ulaşmıştır.¹²

Dünya genelinde neredeyse her ülke göçten etkilenmiştir. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında toplu göç hareketlerine şahitlik etmiştir. Son 50 yılda 175 milyondan fazla insan kitlesel olarak göç etmiştir. 2013 Birleşmiş Milletler Küresel Göç Verilerine göre; dünya nüfusunun %3,2'si yani 232 milyon kişi göç hareketinde bulunmuştur.¹³

Göçlere neden olan birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörler itici ve çekici faktörler olarak iki kısma ayrılmaktadır. İtici faktörler arasında; nüfusun aşırı

---

⁹ Şahin, *a.g.e.* s.31

¹⁰ Şahin, *a.g.e.* s.111.

¹¹ Kemal Haşim Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s.71.

¹² Şahin, *a.g.e.* s.112.

¹³ http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_tasar%C4%B1m_icler.pdf /25.01.2016

artması, yoksulluk, işsizlik, sağlık hizmetlerinin yetersizliği, eğitim olanaklarının yetersiz olması,¹⁴ doğal afetler, savaşlar ve kamulaştırma çalışmaları sayılabilir.

Göçe neden olan çekici faktörler arasında ise; sağlık ve eğitim hizmetlerinin gelişmiş olması, çeşitli alanlardaki iş imkânlarının varlığı, daha kaliteli yaşam şartları, güvenlik alt ve üst yapı hizmetlerinin gelişmesi sayılabilir. Göçler süresine, mesafeye ve nedenlerine göre sınıflandırılabilir. Eğer insanlar göç ettikleri yerlere belirli bir süreyle göç edip, sonra dönüyorlarsa bu göçlere mevsimlik göç; gittikleri yerde devamlılık sergiliyorlarsa, dönme arzuları yok ise; buna da sürekli göç denir.¹⁵

Göç kavramından bağımsız düşünülemeyen iskân kavramı, en geniş manasıyla beşeri yerleşmeyi ifade eder. İskân yapılan gruplar barınma ve konut ihtiyaçları ile üretime katılıp ekonomik faaliyetlerini gerçekleştirebilmek için çalışmalara başlamışlardır. İskânda belirleyici faktör, yapılan göç hareketi sonucunda coğrafya üzerinde yerleşim düzeninin etkin bir şekilde sağlanmasıdır. Kaynaklardan herkesin yeterince ve adaletlice istifade etmesi, iskân mahallelerinin güvence altına alınması önemli faktörlerdendir. Devletleri ekonomik, sosyal ve siyasal olarak ilgilendiren iskân kavramı yaşamın her alanını kapsayan sosyal bir olgu olarak tasvir edilebilir.¹⁶

Nüfus ve göç ile ilgili kavramlara göz attıktan sonra Adana vilayetinin tarihini ve göç alma nedenlerini inceleyebiliriz. Adana şehrinin ismi tarihi devirlerde birbirlerinden farklı şekillerde kullanılmaktaydı. Adana ilinin terminolojisine baktığımız zaman; Adana isminin A(n) “üzerinde, yanında”-Dânu kelimesinin ise “nehir” şeklinde tahlil edileceğini ve birleştirir isek “nehir üzerinde” anlamına geldiğini görmekteyiz. Osmanlı belgelerinde ve İslami kaynaklarda “Erdene, Edene,

---

¹⁴ Göçlerle ilgili bir diğer önemli kavram da beyin göçüdür. Beyin göçü az gelişmiş ülkelerdeki iyi yetişmiş kimselerin imkânların daha bol olduğu gelişmiş ülkelere göç etmesine denmektedir. Dünyada en fazla beyin göçünün yapıldığı ülkeler ABD, Kanada, İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya gibi ekonomik refah seviyesine ulaşmış, bilimin ve teknolojinin geliştiği ülkelerdir. Nüfus artışının gerçekleşmesiyle birlikte çevre sorunları da baş göstermektedir ki bunlar; içme ve kullanma suyu, atıklar, konut, hava kirliliği, radyasyon, gürültü aydınlatma gibi birçok olay nüfus artışıyla doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkilendirilebilmektedir. Bkz. Çağatay Güler, Zakir Çobanoğlu, *Nüfus Hareketleri ve Göçler*, Ankara, Çevre Sağlığı Temel Dizisi, 1994 Kaynaklar, s.16-17.

¹⁵ Şahin, a.g.e. s.115-117.

¹⁶ Canan Emek İnan, “Türkiye’de Göç Politikaları: İskân Kanunları Üzerine Bir İnceleme”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, S.3, 2016, s.14.

Ezene, Azana, ve Batana” şekillerinde kullanıldıklarını görmekteyiz.¹⁷ Yoel Arbeitman ile Gary Rendburg Adana adının menşeyini şu şekilde açıklamışlardır: Adana ismi Luvi’ce eski bir yer adıdır. Hint Avrupa dillerinde an-a şeklinde ve “üstünde, yanında” anlamına gelen “a” ön eki ile “+danu” “river” kelimesinden oluşmuştur.

Adana ismine M.Ö II. bin yıllarında Hitit tabletlerinde de rastlamaktayız. “Adaniya” “Ataniya” şeklinde geçmektedir. Ayrıca Hititler Çukurova’nın bütününe Kizvatna Krallığı, Adana İli çevresine de “Adania” memleketi demişlerdir.¹⁸ Tarihin birçok döneminde kullanılan Adana ismi genelde çok büyük değişikliklere maruz kalmamış aynı kökten türemiş diyebiliriz. Avestada, Danu “River (nehir)” anlamına gelmektedir. Karadeniz’e dökülen bazı nehir adları da bu kelimedenden türemektedir. Don, Dnyper, Dnyster, Tuna gibi.¹⁹

Tarihçiler ve arkeologların verdiği bilgilere göre; Adana şehrinin kuruluşu antik zamanlara rastlamaktadır. Bizanslı İstefan bu şehri Tarsus’la harbeden Adanos ve Saros adında iki kardeşin kurduğunu ve bunlardan Adanos’un isminin şehre Saros’un isminin ise nehre verildiğini yazmaktadır. Ayrıca Kilikya mitolojisine göre; Adana’yı ilahlardan Sandon kurmuştur.²⁰

Keza Hattuşaş’ta yapılan kazılar da bölgenin tarih öncesinden beri cazibe merkezi olduğunu ortaya koymaktadır. Bizanslı Etie’nin iletmiş olduğu bilgiye göre; Uranus’un oğulları Adanos ve Saros Tarsus’ta savaşarak Tarsus’u ele geçirmişlerdir ve bunlardan Adanosa, Adana; Saros’a da Seyhan adını vermişlerdir. Böylece farklı çağlardan elde edilen bilgilerin paralellik gösterdiğini görmekteyiz ve bu bilgilerin doğru olduğu anlamına gelmektedir.

Çukurova ismine ise; Homeros’un İlyada destanında rastlanmaktadır. Çukurova’nın tarihteki adının Kilikya olduğu bilinmektedir; buna karşılık olarak da

---

¹⁷ Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, İstanbul, Berksoy Matbaası, 1964, s.17.

¹⁸ Samiye Yılmaz, “ İslam Öncesi Adana”, *Tarihi Yönleriyle Adana Ansiklopedisi*, 1.baskı, C.2, s.7.

¹⁹ Osman Fikri Sertkaya, “ Adana, Begrek, Beyrek ve Elma Kelimelerinin Kökeni Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, S.12, (2012), S.101-103.

²⁰ Ener, a.g.e. s.20.

Heredotos Kilikya isminin Fenike kralı Agor'un oğlu Kilik'ten geldiğini söylemektedir.²¹

Selevkos, Roma ve Bizans devirlerinde adı geçen şehir ve yerler vardır ki bunlar: “Adanos-Adana”, “Anazarbani-Anavarza (Kadirli, Ceyhan ve Kozan ilçe sınırlarının kesiştiği yerde Kozan sınırlarının ilçesinde Kilikya bölgesinde bulunan antik kent)”, “Adamadona-Çukurova”, “Aleiyen-Çukurova”, “Alkum-Çukurova” “Aleius-Çukurova”, “Antioche-Maritima (Adana'nın güneyinde Taşburnu yerinde şehir)”, “Altanos-Adana”, “Attana-Adana”, “Augusta (Osmaniye Toprakkale veya Seyhan nehri üzerinde bir sahil şehri)”, “Cıstramos (Anavarza civarında bir şehir)”, “Dana-Adana”, “Nicopolis-Yumurtalık”, “Pallirum-Çukurova” şeklinde şehir isimlerine rastlamaktayız. Keza Araplar tarafından da zikredilen yer isimleri vardır: “Aynizarba-Anavarza”, “Sugur-Çukurova”, “Sariha (Çukurova'nın doğu tarafında)” gibi isimler vermişlerdir.²²

Ayrıca İslami dönemde de Adana ismi kaynaklarda geçmektedir. “Azana”, “Ezene”, “Edene”, “Batana” şekillerinde görülmektedir. Bölgeye yapılan ilk akınlar Halife Ömer zamanında başlamışsa da, asıl fetihler Emevi Halifesi Abdülmelik döneminde gerçekleşmiştir. Şehir Abbasiler zamanında Harun Reşid döneminde ünlü kumandan Ebu Süleyman Et-Türkî tarafından iskâna açılmış, X. yüzyılda Rumların istilasına uğramış ve ele geçirilmiştir. Daha sonra XI. yüzyıla gelindiğinde Selçukluların idaresine, akabinde de Haçlıların yönetimine bırakılmıştır. XIV. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Memluklerin eline geçmiş, daha sonra Yüreğir Boy'undan Ramazan Bey'e intikal etmiştir.

Halkın etnik kökeni hakkında ilk bilgiyi 1432 yılında Adana'dan geçen Bertrandon De La Brouquiere vermiş, şehrin Türkmenler tarafından Harun Reşid zamanında Ebu Süleyman adında bir şahsın tahkim ettiğini vurgulamakta ve halkın Türkmen olduğunu dile getirmektedir. Adana'nın gözbebeği Çukurova ise; Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sonucunda Osmanlı topraklarına katılmıştır. Osmanlı idaresindeki Adana, zaman zaman Halep eyaletine bağlı bir sancak, zaman zaman da

²¹ Hidayet Eskisürmeli, *XIX. Yüzyıl Ortalarında Adana Vilayetinin Demografik Yapısı ve İskân Siyaseti*, Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2007, s.1.

²² Bekir Uluğ, *Tarih Boyunca Çukurova*, Mersin, Toros yayınları, 1949, s.190.

müstakil bir eyalet şeklinde idari teşkilatta yerini almıştır. 1867 yılına gelindiğinde Kozan, Cebel-i Bereket ve İçil sancaklarının birleştirilmesiyle eyalet haline gelmiştir.²³

Osmanlı idaresindeki Adana ili 1780-1790 tarihlerinde isimleri belirtilen nahiyelerden oluşmaktadır: Adana Sarıçam Hacılı Bulgarlı Karaisalu Kınık Ayas Yüreğir. 1783-1785 tarihlerinde Adana'nın idari yapısı şu şekilde idi: Nefs-i Şehr-i Adana Kaza-yı Yüreğir, Kaza-yı Karakışla, Kaza-yı Karaisalu, Kaza-yı Sarıçam, Nahiye-i Dindarlı ve Nahiye-i Cânib Şehir olmak üzere.²⁴

Adana ili I. Dünya Savaşından bu yana sayısız göç hareketlerine maruz kalmıştır. Hatta Cumhuriyetin ilk yıllarında il nüfusunun % 40'ına yakınına oluşturan azınlıklar daha sonraki birkaç yıl içerisinde Adana'dan ayrılmaya dış ülkelere göç etmeye başlamışlardır. Cumhuriyetin ilk on yılında bilhassa Doğu Anadolu'dan Adana'ya göçler gerçekleşmiş, nüfus % 7,73'lük bir gelişme göstermiş, 1927 yılında 227.735'ten 1935 yılında 383.600'e ulaşmıştır. 1950 yılında başka ilde doğmuş olanların Adana nüfusuna oranı % 14.2 iken 1975 yılında büyük bir artış göstererek % 21.6'ya yükselmiştir. Dış ülkelerden de göçler gerçekleşmiş, Yugoslavya ve Bulgaristan olmak üzere dış ülkelere gerçekleşen göç hareketleri önemli bir kitle oluşturamamıştır. Göçlerin esaslarını Kırım ve Nogay göçleri oluşturmuştur.

Göç hareketleri vuku bulurken ülke içinden de göçler yaşanmış 1965-1980 yılları arasında Adana ili göç hareketlerinde İstanbul, Ankara, Kocaeli, İzmir, Bursa ve Tekirdağ'dan sonra 7. Sırayı almıştır. Göç oranı % 011,98'den % 047,70'e ulaşmıştır. 1960 sayımına göre, göçler en çok komşu illerden yapılmış olup Kahramanmaraş, Gaziantep, Malatya, Elazığ ve Şanlıurfa gibi illerden gerçekleşmiştir. 1975 yılında Adana ili en çok göçü Şanlıurfa'dan almış, daha sonra Kahramanmaraş ve diğer iller gelmiştir, öyle ki 1975 sayımında Adana ilindeki Şanlıurfalı sayısı 18.500 olarak kayıtlara geçmiştir.²⁵

---

²³ Yusuf Halaçoğlu, "Akdeniz Bölgesinde Şehir ve Bu Şehrin Merkez Olduğu İl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi*, c.1, s.359-350.

²⁴ Kenan Ziya Taş, "18.Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana Şehri", *Ankara Üniversitesi Dergisi*, (2012), s.371.

²⁵ Vedat Günyol, "Türkiye, İl İl: Dünü Bugünü Yarımı", *Yurt Ansiklopedisi*, c.1,s.110.

Adana ili gerek stratejik ve jeopolitik konumu gerek te bereketli toprakları ve yardımsever halkı ile göçlerin uğrak noktası olmuş, tarihte birçok göç hareketlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu doğrultuda 1909 Adana Olayları ile 1915 Ermeni Tehcirinin yaşanması sonucunda Adana ili göç vermiş, göç almış ve nüfus hareketleri yaşanmıştır. Akabinde Kırım, Nogay göçleri ile 93 Harbi göç dalgası gerçekleşmiş ve Balkan Harbi ile Kurtuluş Savaşı da nüfusa etki ederek dalgalanmalar görülmüştür. Adana ili bütün bu hareketlenmelerin ortak noktasında yer alması sebebiyle çalışmamızın konusu olmuştur ve büyük önem arz etmektedir

Adana'nın o yıllarda göç almasının önemli nedenleri vardır. Bunlardan ilki 1960 yılından sonra Güneydoğu Anadolu bölgesinde gerçekleşen tarımda makineleşme eski düzeni çökertmiş, iş gücüne olan ihtiyacı azaltmış bu olayda beraberinde mülksüzleşme ve topraksızlaşmayı getirmiş akabinde Adana'ya göçler başlamıştır. Adana ilinin göç almasının nedeni göç veren bölgelere göre ekonomik seviyesinin daha yüksek olması, iş bulabilme imkânları ve ücretlerin daha iyi olması, eğitim ve sağlık imkânlarının gelişmiş olması belli başlı etkenler olmuştur. Göç edenlerin iş kollarına dağılımına baktığımız zaman; 1965-70 dönemlerinde göç edenlerin % 27'si sanayide çalışırken 1975 yılına gelindiğinde % 64,4'ü tarımda çalışmaktadır öte yandan göç edenlerden % 17,9'u imalat sanayisinde çalışmaktadır. Bir diğer sebep te 1970 yılında Keban barajı çalışmasının başlamasıyla Adana vilayeti, Malatya ve Elazığ bölgesinden kırsal kesimden kopanlar için bir cazibe merkezi oluşturmuştur.²⁶

Araştırmanın Amacı, Önemi ve Yöntemi:

Amaç:

Bu araştırmanın öncelikli amaçlarından biri, tarihsel arka planıyla ileri çıkmış olan Adana'nın Meşrutiyet'ten Cumhuriyet dönemine kadar nüfus hareketleriyle yeri ve önemini ortaya koyabilmektir. Adana ile ilgili birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen, I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet dönemine kadar Adana vilayetinde nüfus hareketleri ile ilgili herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Dolayısıyla tezin temel

---

²⁶ Günyol, *a.g.e.* s.111.

amacı, literatürdeki bu boşluktan hareketle, belirtilen zaman aralığında Adana vilayeti nüfus hareketleri konusunda etraflıca bilgi sahibi olabilmektir.

Önem:

Günümüzde Türkiye'nin büyük illerinden biri olan Adana, ülkenin en kalabalık altıncı şehri olup önemli bir ticaret ve kültür merkezidir. Günümüzde Adana olarak adlandırılan şehrimizin tarihçesi 3.000 yıl kadar öncesine dayanmaktadır. Böylesine köklü bir şehrin tarihi ve kültürel özelliklerini anlamak istiyorsak; nüfus ve demografik yapısına bakmamız gerekmektedir. Bu nedenle Meşrutiyet'in ilanından Cumhuriyet'in ilanını (1876-1923) kapsayacak nitelikte bir çalışma yapma gereği duyulmuş, toplam 47 yıllık bir süre zarfından hareketle Adana'nın demografik hareketlerinin incelenerek; tarihi kimliği ve kültürel motifi hakkında bilgilerin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

Yöntem:

Verilerin Toplanması:

Bu tez çalışmasında veri toplama tekniği olarak öncelikle arşiv tarama yöntemi kullanılmış, daha sonra şerhiye sicilleri, tereke defterleri ve salnâmeler incelenmiştir. Bir diğer yöntem olarak literatür taraması yapılmış ve Adana vilayeti nüfus hareketlenmeleri ile ilgili çalışmalar değerlendirilmiştir.

Verilerin Değerlendirilmesi:

Çalışmada öncelikle Adana'yı konu alan eserler incelenmiş, arşiv belgeleri ve istatistikler taranarak bir çerçeve oluşturulmuş, salnameler transkript edilmiş, dönemin gazeteleri incelenerek bir senteze ulaşılmıştır.

Sınırlılıklar

Konunun Zaman Açısından Sınırlandırılması:

Tez çalışmasının zaman aralığı; 1876 yılı ile 1923 yıllarını kapsamaktadır. Sürecin belirlenmesindeki temel husus; 1876 yılında Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle başlayıp, 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen zaman zarfıdır.

Konunun Mekan Açısından Sınırlandırılması:

Çalışma konumuz mekân açısından; Adana merkezi ve ilçeleri olarak sınıflandırılmıştır.

1. BÖLÜM: I. MEŞRUTİYET VE ADANA VİLAYETİNE GÖÇLER

1.1. Meşrutiyet'e Kadar Adana Nüfusu

Osmanlı Devleti'nde Divân-ı Hümayun en yüksek yargı organıdır ve içerisinde birçok kaydın bulunduğu defterler vardır. Gerçekleşen olayların kaydını tutmak için ilk başta mühimme defterleri tutulmuş artan vakalarla birlikte 1649 tarihinden itibaren bunların yerini şikâyet defterleri almıştır. 1742'den itibaren ise vilayet-i ahkâm defterleri tutulmaya başlanmıştır.²⁷ 1742-1878 tarihleri arasında tutulmuş 9 adet ahkâm defteri mevcuttur. Ahkâm defterlerinin tutulmasındaki en önemli nedenlerden biri; vuku bulan olayla ilgili kayıtların tasnif edilmesi, bulunmasının kolaylaşması, tarihlendirilmesi ve ilk alınan karar hükümlerinin incelenmesi bakımından büyük kolaylıklar sağlamıştır.²⁸ Adana Ahkâm Defterlerine örnek olarak 1742-1878 tarihlerini ele alalım.

Tablo 1.1. 1742-1878 Tarihleri Adana Ahkam Defterleri

Sıra	Hicri	Miladi	Sayfa adedi
1	C.1155-Ra.1164	1742-1750	292
2	Ra.1164-Ra.1174	1750-1760	385
3	Ra.1174-B.1182	1760-1768	365
4	Ş.1182-N.1198	1768-1783	389
5	L.1198-Za.1217	1783-1802	292
6	L.1198-Za.1217	1802-1817	194
7	L.1233-C.1247	1817-1831	255
8	B.1247-C.1261	1831-1845	167
9	B.1261-S. 1295	1845-1878	93

Kaynak: Hikmet Çiçek, “Adana Ahkâm Defterleri (1155-1295/1742-1878)” Tarihte Adana ve Çukurova Cilt II, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, .s.264.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için; Bkz. Ramazan Günay, “Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.17, 2013, s.9-29.

²⁸ Kemal Çiçek, *1909 Adana Olayları/Makaleler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s. 255-258.

Böylelikle vuku bulan olayların araştırılması ve incelenmesi kolaylaşmıştır. Tutulan bir diğer defter ise tereke defterleridir. Osmanlı Devleti'nde tereke defterleri ölen bir kişinin muhalefatını (bıraktıkları) ve bunun rayiç değerlerini belirleyip, varislerine taksimini bildiren resmi defterlerdir. Bu doğrultuda Adana vilayetinin tereke defterlerinin incelenmesi, şehir hakkında sosyo-kültürel ve ekonomik bakımdan önemli bilgilere ulaşabilmemiz hasebiyle değerlendirilmelidir.

Tereke defterlerinde kişinin, mahallesi, köyü veya unvanı belirtilir, daha sonra menkul ve gayrimenkulleri kayıt altına alınır. Böylelikle kişinin iktisadi bakımdan ve ailevi bakımından bilgilerine kesin olarak ulaşmak mümkün olmaktadır.

Sicil defterleri ise; yerel çalışmalar için yapılan bir diğer önemli belgelerdir. Adana'da Osmanlı Devleti'nden kalma 150 adet sicil defteri bulunmaktadır. Siciller bölgenin idaresi nüfusu ve iktisadi durumu hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu sebeple araştırılıp, incelenmesi gerekmektedir.²⁹

1828-30 yılları arasında 8 adet Şer'iyye Sicili bulunmaktadır. Bunlara bakıldığı zaman; devletin mali işlerini gayrimüslim sarrafların yürütmeye başladığını ve Adana'nın verimli toprakları sayesinde ciddi tahıl üretimi olduğu görülmektedir. Şehir merkezinde Müslüman ve Gayrimüslim tebaanın yaklaşık 600 hanesi vardır bu durumda ise şehir merkezi nüfusunun 5.000'den fazla olduğunu söylenebilir. 52 mahallenin 39 tanesinde Gayrimüslimlerin yaşadığını, bunların bir yerde toplanmak yerine farklı mahallelere dağıldıkları sonucuna varılmaktadır.³⁰

Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı 1831 yılında gerçekleşmiştir ve Adana ilinin sayımı yapılmıştır. Sadece erkek nüfus sayılmış ve Gayrimüslim ile Müslümanlar ayrı ayrı defterlere kaydedilmiştir. Elde edilen verilerden hareketle o döneme ait Adana'nın nüfusu ile ilgili verilere ulaşmak mümkündür. Yapılan sayımlarda kişilerin isimleri lakapları yaşı ve dini hakkında bilgiler vermektedir.³¹

---

²⁹ Mustafa Öztürk, "Adana Tereke Defterleri Üzerine Gözlemler (1730-1750)" *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt II*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, s.399.

³⁰ Muhittin Taş, Ruhi Özcan, "1828-1830 Yıllarına Ait Şer'iyye Sicil Defterine Göre Adana" *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt II*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, s.418.

³¹ Hikmet Çiçek, "Adana Ahkâm Defterleri", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt II*, 2016, s.275.

1831 sayımı çeşitli etnik bilgiler vermenin yanında Osmanlı Devleti'nin bünyesinde yaşayan halkların sosyal ve siyasi hayatı hakkında da bilgiler sunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin 1831 yılında yaptığı sayım sonuçlarına göre; erkek nüfusu 3.722.738 olarak ölçülmüş (asker sayımı ve vergi miktarının belirlenmesi için) ve kadınlar sayılmamıştır. Kadınları da tahmini olarak eklemek gerekirse ikiyle çarpmamız gerekmektedir ki; bu sayı toplamda 7.4 milyon civarında bir rakama denk düşmektedir.³²

Son olarak tahrir defterleri kayıtlarına göre; Adana vilayetinde 1831 yılında yapılan nüfus sayımı hane sayısı temel alınarak yapılmış olup, her hane 6 ile çarpılmış ve tahmini olarak 168.558 kişinin yaşadığı saptanmıştır.

Tablo 1.2. 1831 Tarihli Adana Vilayeti Nüfus Sayımı

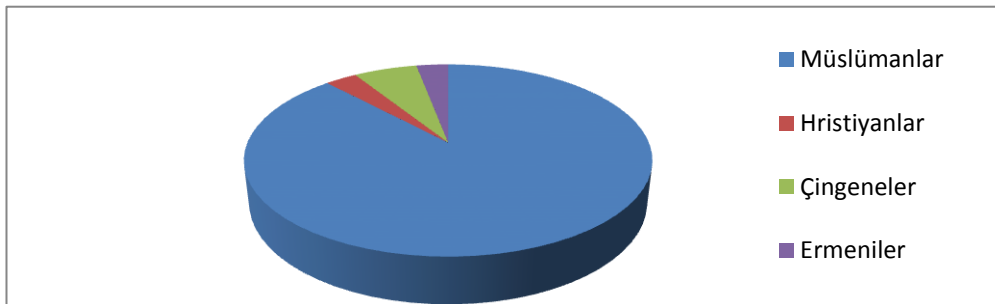
	Hane Sayısı	Toplam Nüfus
Adana sancağı	11.489	68.934
Tarsus sancağı	16.098	99.654
Toplam	28.098	168.588

Kaynak: Hamdi Kara, "Coğrafya Araştırmaları", *Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu*, S.1, 1989, s.118.

1831 yılında yapılan sayımlara göre Adana ilinde yaşayan halkın dini inanç dağılımı aşağıdaki grafikte belirtilmiştir.

Grafik 1.1. 1831 Yılında Yapılan Sayımlara Göre Adana İlinde Yaşayan Halkın Dini İnanç Dağılımı

Müslümanlar	Hristiyanlar	Çingeneler	Ermeniler	Toplam
81.166	2.752	5.865	2.827	92.619

³² Kemal Haşim Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s.70.

Grafikte de görüldüğü gibi, Adana nüfusunda Müslüman ahali ağırlıktadır. Akabinde Çingenerler, Ermeniler ve Hristiyanlar gelmektedir. Toplam nüfus 92.619 olarak belirtilmiştir ayrıyeten, dini belli olmayanları ve sayılamayanları göz önüne alırsak; nüfusun az daha fazla çıkacağı görülmektedir ve bu veriler yuvarlama rakamlardır. Ayrıca 1831 yılında Osmanlı genelinde yapılan sayımda içinde Rumeli, Anadolu ve Trabzon'un da bulunduğu toplam 10 idari bölgede dini dağılım temel alınmış ve nüfus toplamda 3.722.738 olarak belirtilmiştir.³³

1831 Adana sayımlarını daha ayrıntılı olarak gösterecek olur isek ;

Tablo 1.3. 1831 Yılı Adana İl ve İlçeleri Nüfus Sayımı

Adana Sancağı	Müslümanlar	Reaya	Ermeniler	Toplam
Adana (Kasaba)	4.050	236	2.215	6.501
Yüreğir(Nahiye)	677	-	168	845
Yüreğir(Köyler)	1.000	-	-	1.000
Dindarlu Aşireti	107	-	-	107
Aşağı Dindarlu	552	-	-	552
Karaisalı	1.182	-	-	1.182
Sarıçam	550	-	-	550
Bilan Sancak	2.288	481	-	2.769
Sam Bayati Cemaati	113	-	-	113
Akçakoyunlu Aşireti	245	-	-	245
Toplam	10.764	717	2.383	13.864

Aziz Sancağı	Müslümanlar	Reaya	Ermeniler	Toplam
Aziz	527	679	-	1.206
Misis (Köy)	247		147	1.396
Toplam	774	679	147	1.600

³³ Karpat, *Nüfus*, s.72.

Tarsus Sancağı	Müslümanlar	Reaya	Ermeniler	Toplam
Tarsus Kasabası	2.891	493	-	3.384
Elvanlı	995	-	-	995
Karabalı Aşireti	1.710	-	-	1.710
Kuştimur	1.307	113	-	1.420
Yörükler	569	-	-	569
Ulaş	1.140	-	-	1.140
Namrun	2.007	-	197	2.204
Gökçe	2.157	99	-	2.256
Kusun	2.032	-	-	2.032
Toplam	14.808	705	197	15.710

İçel Sancağı	Müslümanlar	Reaya	Ermeniler	Toplam
12 kaza toplamı	20.567	270	481	21.318
Yörükler	10.076	-	-	10.076
Toplam	30.643	270	481	31.394

Alaiye Sancağı	Müslüman	Reaya	Çingene	Ermeni	Toplam
Alaiye	10.398	490	-	-	10.888
İbradi	3.680	-	-	-	3.680
Manavgat	3.210	-	-	-	3.210
Nevahi	8.012	-	-	-	8.012
Toplam	28.792	490	-	-	29.282
Genel Toplam	85.781	2.361	481	2.727	91.850

Kaynak: Kemal Haşim Karpaz, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s.240-242.

1831 yılında yapılan Adana il ve ilçeleri nüfus sayımında Adana Sancağı, Aziz Sancağı, Tarsus Sancağı, İçel ve Alaiye sancaklarında Müslüman nüfus; 85.781, Reaya 2.361, Ermeni nüfus 2.727 ve Çingene nüfusu 481 olarak verilmiştir.

Toplam rakamın 91.850 olarak verildiği sayımda Müslüman nüfusun halkın %90'ını oluşturduğu; Ermeni nüfusun ise azınlıkta kaldığı görülmektedir. 1909 yılında meydana gelecek olan Adana olaylarında Ermeni nüfusunu değerlendirmemiz açısından bu nüfus verisi önem arz etmektedir.

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Kemal Karpat'ın Fazıla Akbal'dan aktardığı bilgiye göre; 1831 yılı Adana nüfus sayımında vilayetin toplam nüfusunu 92.619 olarak vermiştir ve kendisinin üzerinde birtakım düzenlemeler yaparak ulaştığı rakam ise; 91.850'dir. Arada çok küçük bir fark vardır ve verilen rakamların tutarlı olduğu görülmektedir. Hamdi Kara ise; Osmanlı Devleti'nin ilk nüfus sayımını göz önüne alarak 28.098 haneyi 6 ile çarparak 168.588 rakamına ulaşmıştır.

Kemal Karpat ile Hamdi Kara'nın verdiği bilgilerin farklı olma sebebi; Karpat'ın 1831 sayımını olduğu gibi kullanmasından gelmektedir. 1831 yılında yapılan sayımda sadece erkekler hesaplandığından dolayı nüfus 92.000 civarı çıkmıştır. Verilen rakamları iki ile çarparsak Hamdi Kara'nın verdiği rakamlardan az fazla çıktığı görülmektedir.

Sayımların kolaylaştırmasını sağlayan bir başka husus 1830'lu yıllarda Osmanlı bünyesinde kurulan Ceride-i Nüfus Nezareti olmuştur ve çeşitli memurlar idari bölümlere atanarak sayısal verilerin listeler halinde çıkarılmasıyla görevlendirilmiştir. Böylelikle sayımlar daha pratik ve nizami bir hal almıştır.³⁴

Yapılan sayım sonuçlarına ulaşabilmemizin bir başka yolu da salnâmeler olmuştur. Bu doğrultuda H.1293 tarihli yani Miladi 1876 tarihli Adana Vilayet Salnâmesini incelediğimizde şu verilere ulaşmaktayız.

---

³⁴ Karpat, *Göç*, s.92.

Tablo 1.4. 1876 Yılı Adana Vilayet Salnâmesine Göre Nüfus İstatistikleri

Adana Kazası	Hristiyan Nüfusu	Müslüman Nüfusu	Hane
Nefs-i Adana	5.216	8.987	3.967
Canibşehir Kazası	56	1.859	943
Muhacirin Nahiyesi	-	1.919	1.011
Karataş Nahiyesi	22	4.369	1.829
Serkantı Nahiyesi	-	1.274	551
Karahacılı Nahiyesi	-	1.507	630
Karsantı Nahiyesi	125	2.890	1.403
Yüreğir Nahiyesi	230	1.207	934
Misis Nahiyesi	176	976	557
Toplam Nüfus	5.825	24.988	11.825

Tarsus Kazası	Hristiyan Nüfusu	Müslüman Nüfus	Hane
Nefs-i Tarsus	920	4.401	1.903
Kuş-timur Canibşehir	43	5.745	2.757
Gülek ve Tekeli	142	3.242	1.274
Namrun ve Ulaş	-	4.760	1.790
Toplam Nüfus	1.105	18.148	7.720

Kaynak: H.1293, Adana Vilayet Sâlnamesi, s.139.

Mersin Kasabası	Hristiyan Nüfusu	Müslüman Nüfus	Hane
Nefs-i Mersin	268	498	345
Elvanlı ve Gökçeli	-	7.542	3.191
Karaisalı Kazası	-	11.219	4.437
Toplam Nüfus	268	19.259	7.973
-Payas Sancağı-	Hristiyan Nüfusu	Müslüman Nüfus	Hane
Nefs-i Payas Kasabası	1.598	4.227	2.960
Osmaniye Kazası	-	3.333	1.519
Toplam Nüfus	1.598	7.560	4.479
-İçil Sancağı-	Hristiyan Nüfusu	Müslüman Nüfus	Hane

Silifke Taşucu	49	633	316
?	-	3.358	1.343
Ermenek Karahay	-	2.088	1.046
Ermenek Nahiyesi	-	2.685	1.069
Kısm-ı Evvel Nahiyesi	3	3.669	1.430
Gülnar Kazası	69	5.536	2.905
Gülnar Kazası	31	2.771	1.239
Silifke Nahiyesi	338	9.411	3.346
Toplam Nüfus	490	30.151	12.694

Kaynak: H.1293, Adana Vilayet Sâlnamesi, s.140.

Kozan Sancağı	Hristiyan Nüfusu	Müslüman Nüfus	Hane
Nefs-i Sis Kasabası	1.326	415	667
Sis Kazası	46	8.483	4.118
Nefs-i Haçin Kasabası	637	221	1.969
Nefs-i Kars Kasabası	244	1.610	568
Kars Kazası	235	2.685	1.411
Nefs-i Bilan Kasabası	-	228	105
Teba-yı Mansurlu Nahiyesi	53	1.233	506
Teba-yı Rum Nahiyesi	621	1.296	725
Alaiye Nahiyesi	267	4.788	1.802
Sumbası Nahiyesi	-	1.657	788
Bozdoğan Nahiyesi	8	1.449	821
Arıklı Nahiyesi	665	1.464	860
Feke ve Karacalı Nahiyesi	349	1.477	717
Toplam Nüfus	9.451	27.006	15.127

Kaynak: H.1293, Adana Vilayet Sâlnamesi , s.141.

H.1293, M.1876 tarihli Adana Vilayet Sâlnamesi nüfus istatistiklerine göre yapılan sayımda; Adana, Tarsus kazası ile Payas, İçil, Kozan sancakları ve Mersin kasabasında toplam 55.212 hanede yapılan sayımlara göre; Müslüman nüfus 135.152, Hristiyan nüfus, 14.087 olmak üzere, toplam nüfusu; 149.239 olarak

kayıtlara geçmiştir.³⁵ Yine H.1309 ,M.1892 tarihli Adana Vilayet Sâlnamesine göre; Adana'nın nüfusu; 251,718 kişi olarak verilmiştir.³⁶ Salnameleri incelediğimiz vakit; 1876 tarihinde 149.239 olan nüfus 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının (93 Harbi) ardından nüfus gelen göçlerle birlikte 16 yılda nüfus 102.479 artış göstermiştir.

1.2. Kırım ve Nogay Göçleri

I. Meşrutiyete kadar Adana iline gelen göçleri genel itibarıyla Kafkas halkları oluşturmaktadır. Kafkas göçleri Kırım Savaşı ile başlamıştır. Kırım'ın Rusya'ya ilhakıyla göçler başlamış, 1828-29 Osmanlı Rus savaşı 1853-56 Kırım Savaşı 1877-78 Osmanlı Rus savaşı göçün sürekliliğinde etkili olmuştur. Bu çerçevede Adana vilayetine Kırım ve Nogay göçleri gerçekleşmiştir.

1.2.1 Kırım ve Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri

Kafkaslardan Anadolu'ya göç hareketlerini incelemeye önce Kafkasya'nın coğrafi konumunu bilmekte fayda vardır. Kafkasya Karadeniz'in Taman Yarımadası'ndan, Hazar Denizi'nin batısındaki Apşerun Yarımadası'na kadar devam eden dağlık bölgeye verilen isimdir. Günümüzde Dağıstan Samur Nehri vadisindeki bir köy de Kafkasya ismi ile anılmaktadır. Kafkasya; Sirkafsiyen ve Transkafsiyen olmak üzere iki bölgeye ayrılmaktadır, doğu kısmı Asya'ya ait olup, batı kısmı ise Avrupa kıtaları içerisinde incelenmektedir.

Dağıstan bölgesi Kafkasya'nın büyük bölümünü kapsamakta olup doğusunda Hazar Denizi, güneyinde Kür Irmağı, kuzeyinde Suma Irmağı, batısında ise Daryal Geçidi bulunmaktadır. Dağıstan'da tarihi bakımdan önemli geçitler vardır: Bunlardan Derbent Geçidine Araplar; Bab-ül Sivab, İranlılar; Derbend-i Hazaran, Türkler de; Demir Kapı demişlerdir. Bazı tarihçiler Dağıstan ismini yer olarak nitelendirirken bazıları da kavme atfetmişlerdir, fakat Dağıstanlı veya Dağlı denmesi coğrafi mekân olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir.³⁷ Etnik bakımdan Kafkasya'ya yerleşmiş gruplar 3 kısma ayrılmaktadır. Bunlardan ilki; Kafkas kavimleri, diğeri Avrupa kavimleri ve son olarak Türkler, Kafkas halklarını meydana getirmektedir. Ayrıca

³⁵ H.1293, *Adana Vilayet Sâlnamesi*, s.139-141.

³⁶ H.1309, *Adana Vilayet Sâlnamesi*, s.117-120.

³⁷ Cemal Gökçe, *Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul, 1979, s.3-4.

bu etnik yapıların dışında Gürcüler, Çeçenler, Abazalar ve Lezgiler de Kafkas halklarından sayılmaktadır.

Kafkasya'nın tarihine toplu bir bakış yapacak olur isek; Kafkasya'ya yapılan ilk akınlar genelde kuzeydoğudan yapılmıştır. Ariler, Turan Kavimleri, Sarmat, Alan, Got, İskit, Moğol ve Türk akınları belli başlı istilaları oluşturmuştur. Tarihçilere göre; Türk ve Moğolların Kafkasya'daki akınlarının büyük kısmını IV. Asırdan XIII. Asra kadar Avarlarla Hazarlar oluşturmuş; XIII. Asırda başlayan Moğolların akınları ise; Osmanlının Kafkasya'ya nüfuz edişine kadar devam etmiştir. Osmanlının Kafkasya'ya siyasi yönden etki etmesinin belli başlı sebepleri vardır. Öncelikle Moğollar ile Türklerin Karadeniz kıyılarına yerleşmesiyle ve Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini kabul etmeleriyle Osmanlı ile Kafkasya arasında siyasi bir araç olmaları etken olmuştur. Bir diğer sebep ise; İslam gücünün gaza düşüncesiyle yer yer Kafkasya'ya yerleşmesi olayıdır.

Moğollarla Türklerin Kafkas kavimlerine ne şekilde tesirde bulduklarını anlayabilmemiz için ise Rusların, Kafkaslarla yaptıkları mücadele üzerinde kısaca durmakta fayda vardır. Cengiz Han Türkistan seferinin akabinde Kafkaslar üzerinden geçmek için önce Kafkasya'ya daha sonra Kumanlar memleketine yürüyüş yapılmasını emretmişti. 1222 yılında başlayan harekâtla birlikte Alanları yenip, Kumanlar üzerine yürümüşler ve bunları mağlup ettikten sonra Sudak şehrine hücum etmişlerdir. Moğollar, Kumanlar üzerine yürüme kararı almış, bundan haberdar olan Kumanlar yardım istemek için Rus Knezlerine müracaatlarda bulunmuşlardır. Ruslar bu isteğe karşılık vermiş ve Kumanlarla birlikte harekât ederek Moğollar üzerine yürümeye başlamış ve büyük bir mağlubiyet alarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Kafkasya'nın kuzeyinde kuvvetlenmeye başlayan Rus Knezlerini durduran Moğollarla Türkler olmuştur.

Türklerin Kırım'a yerleşmeleri ise; Moğolların Sudak şehrini ele geçirdikten sonra Kırım ve çevresini Kazan'a bağlayarak idare etmeye başlamalarıyla gerçekleşmiştir. Rusların Kafkasya'ya yerleşememelerine sebep olan Moğollardır. Kafkasya'yı kuzeyden sararak Rusya ile Kafkasların irtibatlarını kesmişlerdir.³⁸

---

³⁸ Gökçe, *a.g.e.* s.11-13.

Cengiz Han zamanında Kafkasya'ya yapılan akınların akabinde ikinci büyük Moğol akımı Timur zamanında gerçekleşmiştir.

Timur 1396-97 yılları arasında Temurkapı derbendini zapt ederek buraları Toktamış'a vermiş ancak Toktamış'ın isyan etmesi üzerine Timur ile aralarında anlaşmazlık çıkmış ve Timur Toktamış'ın üzerine askerlerini göndermeyi düşünmüş olsa da bunu gerçekleştirilmemiştir. Çünkü o sırada Timur, Tebriz taraflarında olduğundan dolayıdır ki; bu bölgeleri hâkimiyet altına alamamıştır. Diğer taraftan Timur'un Altınordu Devleti'nin üzerine yapmış olduğu seferin sonrasında Rus Knezleri gittikçe kuvvetlenmeye başlamıştır.

Müslümanların Kafkasya'ya yayılışı ve Türklerin bu bölgeye yerleşmeleri hadisesi de Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiştir diyebiliriz. Halife Ömer'in hilafeti zamanında Araplar, İran'ı zapt etmişlerdir. Araplar arasında Dağıstan'da bulunan Derbend önemli bir mevki mahiyetindeydi, bu sebeptendir ki Araplar bu bölgeye akın etmişlerdir, nitekim Mesleme b. Abdulmelik Dağıstan bölgesine gelerek hâkimiyet kurmuş, halkını Müslüman etmek için çalışmış ve bunu kısmen başarmıştır. Hazarların Derbend bölgesine hücum etmesiyle Arap hâkimiyeti sona ermiş 140.000'e yakın Müslüman bu esnada katledilmiştir.³⁹

Müslümanların Kırırma yerleşmesini ele aldıktan sonra Rusların Kırırma yerleşmesine göz atmakta fayda vardır. Rusların Dağıstan, Kırırma ve Kabartaylarda faaliyetleri Dağıstanlıların Rus tüccarlarının mallarını yağma etmesi üzerine başlamıştır. Bu olay I. Petro için yeni bir imkân doğurmuş ve harekete geçmiştir. 22 Temmuz 1722 tarihinde Agrahan'ı işgal etmiş ve Adil Giray teslim olmak zorunda kalmıştır. 1722 tarihinde Ruslar İran bölgesine gelmişler ve çatışmalar neticesinde 1724 yılında İran ile Rusya arasında antlaşma yapılmış, yapılan antlaşmaya göre; Derbend Kalesi, Bakü, Geylan, Esterabad Rusya'ya verilmiştir. Böylelikle Kırırma-Rus münasebetleri başlamıştır. Rusların başarılarının nedeni Azak'ı alıp, Kazak ve Astırhan eyaletlerini egemenlikleri altına alarak rahatlama imkânı bulmalarıydı. Ancak 1734 yılından itibaren Kırırma hanları Osmanlıların hâkimiyetine geçmiş, bu tarihten itibaren Rusların üzerine hücum ederek şehri istila etmişlerdir.

---

³⁹ Gökçe, *a.g.e.* s.15-20.

Osmanlı Devleti, Ruslara karşı daha güçlü durabilmek için Kırım Hanları'nın kuvvetinden istifade etmesi gerektiğinin bilincindeydi ve Kırım üzerinde iki temel politika gütmekteydi; öncelikle Rus topraklarına akınlar yapan Kırım Tatarları'nı desteklemek, Kırım Hanlıkları'nın kuvvelerinden faydalanarak Kazan ve Astırhan Hanlıklarını yeniden kurmayı temel gayeleri. Politikalarını da bu hedefler doğrultusunda gerçekleştirmeye çalışmışlardır.⁴⁰

Kafkasya tarih boyunca üç büyük devletin fiili baskısı altında kalmıştır. Kafkasya 1774 ve 1829 yılları arasında toplam 55 yıllık bir süre zarfında kuzeyden Rusya'nın, doğudan İran'ın batı ve güneyden de Osmanlı'nın etkisi altında kalmıştır. Kafkasya'nın bu denli revaçta olmasının tabii ki belli başlı sebepleri vardır. Öncelikle bu bölgenin Karadeniz, Azak Denizi, Asya ve Avrupa için Kara boğazı mahiyetinde olması çeşitli milletler için cazibe merkezi olmuştur. Bu sebeptendir ki; Osmanlı'nın sınırlarının güvenliğini sağlayabilmesi Kafkasya'nın nüfus sahasının korunmasıyla mümkün olabilmiştir.⁴¹ Bunlar Osmanlı Devleti, Rusya ve İran'dır.

1774 tarihinden itibaren iç bünyesinde karışıklıklar meydana getirmiş ve Osmanlı Devleti için problem olmuştur. Osmanlı Devleti Azak kalesini geri alma planları yaparken 1768-1774 tarihinde Osmanlı Rus savaşı başlamıştır. Netice itibarıyla 21 Temmuz 1774 yılında iki devlet arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması gereği Kırım istiklal tanınmıştır. Osmanlı Devleti'nin antlaşma sonuçlarından memnun olmaması bakımından daha ılımlı olan bir antlaşma için görüşmeler yapılmış ve 10 Mart 1779 tarihinde Aynalıkavak Tenkihnamesi adı verilen antlaşma iki devlet arasında imzalanmıştır.

Antlaşmanın Kırım'ı ilgilendiren maddeleri aşağıdaki gibidir:

- 1) İdari yönden Kırım Tatarları serbest hareket edeceklerdir.
- 2) Kırım halkı tarafından seçilmiş olan hanlara Osmanlı Devletince herhangi bir müdahalede bulunulmayacaktır.
- 3) Kırım'da herhangi bir anlaşmazlık halinde her iki devlet savaşa başvurmadan barış yoluyla sorunu çözmeye çalışacaklardır.
- 4) Dini bakımdan Kırım halkı Osmanlı Devleti'ne tabi olacaktır.

---

⁴⁰ Gökçe, *a.g.e.* s.30-31.

⁴¹ Gökçe, *a.g.e.* s.6-10.

5) Rusya, yardım maksadıyla Kırım'a soktuğu askerlerini üç ay içerisinde geri çekecektir.⁴²

Antlaşmanın maddelerine bakılınca Küçük Kaynarca antlaşmasından daha olumlu maddeler içerdiği ve Osmanlıyı memnun ettiği görülecektir. Kırım halkının dini bakımdan Osmanlı Devleti'ne tabi olması ve Rusya'nın Kırım'a yerleştirdiği askerleri üç ay içerisinde geri çekmesi antlaşmanın olumlu sayılabilecek yönlerini oluşturmaktadır. Kafkasya'nın gerek geniş sınırlara sahip olması, gerek önemli geçitler, gerek yeraltı ve yer üstü zenginliklerini barındırması açısından sürekli cazibe merkezi olmayı sürdürmüş ve birçok devlet tarafından paylaşılamayan konum kısmına gelmiştir.

Kafkasya'ya yapılan göçlerin temeline inilebilmesi için bölgenin etnik ve nüfus yapısının incelenmesi gerekir.

Kafkaslar 4 etnik gruptan meydana gelmektedir bunlar;

- 1- Kafkas Kavimleri: Abhazlar, Kerkezler, Çeçenler, Lezgiler ve Gürcüler'dir
- 2- Türk Kavimleri: Kumuklar, Balkar, Karaçay, Nogaylar, Kundurlar, Kalmurlar ve Türkmenler'dir.
- 3- Hint-Avrupa Kavimleri: Ossetler, Svanlar, Ermeniler, Farslar ve Alanlar'dır.
- 4- Rusların hükümlanlık sürdürdükleri dönemde bölgeye yerleştirilen Rus, Çingene Alman, Rum ve Yahudi göçmenleridir.

Kafkasların XIX. yüzyılın ikinci yarısında nüfusu hakkında verilen rakamlara bakıldığı zaman; tahmini olarak asgari 2 milyon ve azami 7 milyon gibi rakamlar arasında gidip gelmektedir. Aradaki farkın bu kadar yüksek olma sebebi de verilen rakamların tahmini rakamlar olmasından ileri geldiği sanılmaktadır.

Nedim İpek'in aktardıklarına göre; M. Klaproth, Karadeniz ve Hazar arasında yaşayan toplulukların nüfusunu 527.887 hane olarak göstermekte ve kişi sayısını da 2.375.485 olarak vermektedir.

Ahmet Cevdet Paşa'nın *Tezakir* adlı eserinde bahsettiğine göre; Kafkasya'nın nüfusu 2.400.000 civarındadır. M. Klaproth ile kıyaslandığında aynı doğrultuda sonuca vardıkları söylenebilir. James Stanislas Bell ise; "Journal D'une Residence En

---

⁴² Gökçe, a.g.e. s.35-38.

Oircassie Pendant Lesannees 1837 – 1838” adlı eserinde Kafkas nüfusunu 3.000.000 küsur göstermiştir.

Rakamlar arasında farklılıklar olmasının temel sebepleri; Kafkasya coğrafyasının sınırlarının geniş olması ve değişik şekillerde gösterilmesinin yanında Rusların ele geçirmiş oldukları bölgelerde göttükleri iskân politikasıdır.⁴³ Kafkas göçleri Kırım Savaşı ile başlamış Osmanlı Resmi İstatistiklerine göre; 1859-1860 yıllarında 300.000 kişi göç etmiş, 1855-1864 yılları arasında Çerkezistan ve Kırım’dan 311.333 kişi, 1864 yılında 283.000 kişi, 1865 yılında 87.000 kişi Türk iskân noktalarına ulaşabilmiştir. 1877-1900 yılları arasında Doğu Anadolu ve Kafkaslardan en az 300.000 kişi göç etmiştir.⁴⁴ Toplamda 1859 yılı ile 1900 yılları arasında 1.281.333 kişi Kafkasya’dan göç etmek durumunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti izlediği iskân ve göç politikası ile birlikte Anadolu’dan Balkanlara göç ettirilen Türkmenler Rumeli’den Karadeniz’e nakledilen Gayrimüslimler ve İstanbul’un güçlendirilmesi için Karaman ve Aksaray bölgelerinden yapılan göçler Osmanlı Devleti’nin gerçekleştirdiği göç olgusunun ilk ayağıdır. 18. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar süren göçlerden en önemlisi Kafkas halklarının gerçekleştirdiği göçlerdir.⁴⁵

Kırım’ın Rusya’ya ilhakıyla göçler başlamış, 1828-29 Osmanlı Rus savaşı 1853-56 Kırım Savaşı 1877-78 Osmanlı Rus savaşı göçün sürekliliğinde etkili olmuştur. Çerkezlerin 1862-63 yıllarında kitleler halinde Kafkaslardan Osmanlı topraklarına göçünü başlatan olay ise; 1862 yılında Rusların Çerkezistan’ı işgal etmesiyle birlikte gerçekleşmiştir.

19. yüzyıldaki nüfus hareketi Osmanlı Devleti’nin yapısını değiştirmiş ve Müslümanların Osmanlı topraklarına göçü ve Osmanlı Devleti bünyesindeki Müslüman nüfusunun artışı II. Abdulhamit’in İslam politikası benimseme kararı almasında etkili olmuştur. Muhacirlerin iskânında halk büyük yardımlarda bulunmuş desteklerini esirgememiştir. On beş yaşından küçükler için birer yevmiye, büyüklere ikişer kuruş yemeklik verilmiş nakil durumlarında yol masrafları ve vapur ücretler

⁴³ Nedim İpek, “Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri”, *Türkiyat Mecmuası*, S.20, 1997, s.266-267.

⁴⁴ İpek, *a.g.e.* s.291.

⁴⁵ Julide Akyüz, “Göç Yollarında: Kafkaslardan Anadolu’ya Göç Hareketleri”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S:45, 2008, s.37.

ahali tarafından karşılanmıştır. Ayrıca Trabzon Eyalet halkı Erzurum ahalisine 100.000 kuruş yardım toplamıştır. Ülkenin her tarafından muhacirlere yardımlar gelmiştir. Niş sancağına bağlı olan Berkofca kazası halkından Çerkez ve Nogay muhacirlerine toplam 2121 kuruş yardım yapılmıştır. Yine Diyarbakır Sancağına tabi Behramköy kazası halkından 1627 kuruş toplanmıştır. Isparta'dan Çerkez ve Nogay muhacirlerine 4215 kuruş yardım yapılmıştır.⁴⁶

Osmanlı Devleti topraklarına gelen bütün göçmenlere karşı hoşgörülle yaklaşmış sosyolojik ve ekonomik yardımlarını esirgememiştir. Bu doğrultuda Başbakanlık Osmanlı Arşivinden alınan arşiv belgesine göre; Adana'ya gönderilen Çerkez muhacirlerinin sefalet çekmemeleri için hazineden akçe gönderilmesine dair belgenin orijinali şu şekildedir.

Mâliye Nezâret-i Celîlesi(ne)

Bir müddetten beru Dersaadet'e gelmekte olan Çerkez ve Nogay muhâcirlerinden el-haletü hazihi burada on dört bin nüfustan ziyâde bulunub içlerinde tifüs gibi hastalık dahi zuhûr etmekte bulunduğu cihetle evvel be-evvel bunların iskân olacakları mahallere i'zâm olunmaları lüzûmu Meclis-i Sıhhiye tarafından dahi beyân ve ifâde evvelbahâr dahi günbegün takarrüb etmekte bulunmuş idüğünden muhâcirîn-i merkûmenin ne kadar hâne ve nüfus ve kabileden ibâret olduğunu ve li-ecli'l-iskân hangi mahallerde iskânlarını mübeyyin komisyon ma'rifetiyle tanzîm olunan defter Meclis-i Hâssa-i Vükelâ'da dahi dermiyân-i müzâkere ve îcâb-ı hâl ve mütâla'a olunarak bunlardan Adana ve Kütahya ve Mihalic ve Çorlu'ya gitmek isteyenlerin hemen şimdiden gönderilmeleri ve Ankara ve Konya taraflarını talep edenlerin merkez-i maksûdlarına yaklaşmış olmak üzere rahrastları olan Bursa ve İzmid ve Eskişehir cânibinde münâsib kurâya i'zâmlarıyla muvakkaten yerleştirilmeleri kâbil ve mümkün olduğundan hemen münâsib

⁴⁶ Akyüz, a.g.e. s.38-41.

Mukaddemâ Adana'ya gönderilmiş olan muhâcirînin yevmiye ve masârif-i sâ'ireleri için Hazîne-i celîleden havâle olunmuş olan mebâliğin mahallerinden ifâ olunamaması cihetle zârûret ve müzayakaya düşmüş oldukları haber alınmış ve bu def'a dahi mahal-i mezkûre bir hayli nüfus gönderilmek üzere bulunmuş olduğuna binâ'en gerek bunların ve gerek mukaddema irsâl olunmuş olanların masârifi vakt-ü zamaniyla tensik olunarak sefâlet çekmemeleri için Adana eyaletinin yetmiş altı senesi serî'ü'l-husûl ahvâlden ale'l-hesâb olarak üç bin kise akçenin tertîb ve havâlesi husûsunun savb-ı vâlâlarına havalesine tensîb-i lede'l-istîzân emr ü fermân olacağı hazret-i padişâhî müte'allık ve şeref-sudûr olmakla ber-mantûk-ı irâde-i seniyye serî'ân iktizasının icrasına himmet buyurulması.

Adana'ya dahi münâsib-i hâl.⁴⁷

Belgeyi özetle günümüz Türkçesine aktarırsak:

Maliye Nezaretine

Bir süreden beri İstanbul'a gelmekte olan Çerkeş ve Nogay muhacirlerinden şimdiye kadar burada bin nüfustan içlerinde tifüs gibi hastalıklara yakalanan kişilerin iskân olunan mahallelere, büyüklerin gerekli görmeleri üzerine Meclis-i Sıhhiye tarafından göçmenlerin ne kadar nüfus, hane ve kabileden ibaret oldukları ve hangi mahallelerde iskânlarının gerçekleşeceğini açıklayan komisyonun marifetiyle tanzim olunan defter, bakanlar kurulunda görüşülerek; bunlardan Adana, Kütahya ve Çorlu'ya gitmek isteyenlerin hemen şimdiden gönderilmeleri ve Ankara, Konya taraflarını talep edenlerin, Bursa, İzmit ve Eskişehir köylerine geçici olarak yerleştirilmeleri mümkün olduğundan karar hemen uygun görülmüştür.

⁴⁷ BOA, MKTN.ZD: 308-26

Eskiden Adana'ya gönderilmiş olan göçmenlerin yevmiye ve masrafları için hazineden tahsil edilmiş olan tutarın yerine getirilememesi suretiyle zorluğa ve parasızlığa düşmüş oldukları haber alınmış ve bu defa bölgeye bir hayli nüfus gönderilmek üzere bulunmuş olduğundan dolayı gerek bunların, gerek eskiden gönderilenlerin masrafları vakti zamanıyla düzene konularak; yoksulluk çekmemeleri için Adana eyaletinin yetmiş altı senesi hesaba katılarak üç bin akçenin havalesi hususunun istenilen yerlere havalesine ferman olacağı şerefli Padişah emri olduğundan dolayı ödenmesinin gerekliliği belirtilen hususta devletin göçmenlere yapmış olduğu yardımları net bir şekilde görebilmekteyiz.

Belgeden de anlaşılacağı üzere Adana'ya gönderilen Çerkez muhacirlerinin sıkıntı çekmemeleri, mağdur olmamaları için hazineden yardım gönderilmesine dair karar çıkartılmıştır.

Göç hareketine maruz kalanların sebepleri ortaktır; savaş, katliam, baskı, tecavüz, sürgün ve asimilasyon gibi sebeplerle Osmanlı Devleti'nden ilk göç hareketi 1771 yılında Kırım toprakları üzerinde vuku bulmuş, Anadolu'ya yönelik ilk göç ise; 1785-1800 döneminde Balkan, Kafkasya ve Kırım'dan ve son olarak 1989 yılında Bulgaristan'dan gerçekleşmiştir. Balkan toprakları üzerinde bulunan Yugoslavya Makedonya topraklarından 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı diğer ismiyle 93 Harbinin sonrasında ağırlıklı olarak Anadolu'ya göçler başlamıştır.⁴⁸

18. asrın sonlarından itibaren 150 sene boyunca Kırım'dan ve Kıpçak Bozkırtları'ndan Kırım, Tatar ve Nogay Muhacir göçleri dalgalar halinde gerçekleşmiş ve imparatorluğun birçok bölgesine yerleştirilmişlerdir. Özellikle XIX. ve XX. Asrın ilk yıllarında Kırım Tatarları ve Nogaylar, Adana ve çevresine iskân edilmeye başlanmıştır.⁴⁹ Nitekim yapılan bu göçler çerçevesinde Adana'nın

⁴⁸ Halim Çavuşoğlu, "Yugoslavya Makedonya Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri", *Bilgi-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S:41, 2007, s.123-124.

⁴⁹ Hakan Kırımlı "Adana Havalisine Kırım Tatar ve Nogay Muhacir İskânları" *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt III*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016. s.67.

demografik yapısı şekillenmiş sosyal ve kültürel kimliği yeniden oluşmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda yorgun düşüp savaşlarda kayba uğramasının ardından Kafkasya ile Kırım'ın yanı sıra Balkanlardan da Türkiye'ye 1785 yılında göçler başlamış, 1912 yılına kadar devam etmiştir. 1780 ile 1800 yılları arasında 20 yıllık bir süreçte Kırım, Kafkas, Kazan ve Özi bölgelerinden Türkiye'ye yaklaşık 400-500 bin göçmen gelmiştir. 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşıyla 200 bin göçmen güneye göç etmiş Kırım Savaşı'nın (1856) akabinde 600 bin kişi Osmanlı topraklarına sığınmıştır. Rakamlar ufak değişiklikler göstermekle birlikte tutarlı olduğu anlaşılmaktadır. Gülten Kazgan'a göre; Balkanlardan gelen göçlerin 93 Harbi ile başladığını ve I. Dünya Savaşına kadar 1 milyon göçmenin Anadolu'ya göç ettiğini bildirmektedir. Filiz Doğanay ise; I. Dünya Savaşına kadar 1 milyonun üzerinde göçmenin Anadolu'ya geldiğini bildirmektedir.⁵⁰ 1780 yılından I. Dünya Savaşına kadar Kafkasya, Kırım ve Balkanlardan 2 milyondan fazla göçmen Osmanlı'ya sığınmıştır.

Kırım Hanlığı'nın asli iki halkını Kırım Tatarları ve Nogaylar teşkil etmekteydi. Bu iki halk aynı kültürü paylaşıyorlar dini ve lengüistik açıdan kardeşlerdir. Kırımlar tarıma dayalı yerleşik bir hayat sürerken; Nogaylar ise hayvancılığa dayalı olarak göçebe yarı göçebe bir yaşam tarzını benimsemişlerdir.

Kırım Tatarları'nın göç etmesini tetikleyen olay, 1783 yılında gerçekleşmiştir. Kırım Hanlığı'nın Rusya İmparatorluğu tarafından iskân edilmesi Kırım halkı için bir felakete yol açmış, Rus Hükümeti hedeflerinin önündeki engelleri kaldırmak için Kırım halkının vatanlarını hemen terk etmelerini uygun görmüşlerdir. Kırım Hanlığı'nın ortadan kaldırılmasını takriben 150 yıl boyunca asimilasyon politikaları uygulanmış; bu dönem içinde yüzbinlerce Kırım, Tatar ve Nogay halkı din, dil ve etnik olarak bağlı buldukları Osmanlı Devleti'ne göç etmek zorunda kalmış, Rumeli'deki ve Anadolu'daki topraklara iskân edilmişlerdir. Bu yerlerden biri de Adana vilayetidir.

Kırım'da Müslümanların toplu halde göçmeleri aslında 1856 Kırım Savaşı'nın ardından imzalanan Paris Barış Antlaşması'nın onaylanmasından kısa

---

⁵⁰ Çavuşoğlu, *a.g.e.* s.126-127.

süre önce başlamıştır. Müslümanlar 1783 yılında Rusların Kırım'ı ilhak etmesinden sonra Kırımdan çıkmışlardır, bunun sebebi Kırım'ın kırsal kesimindeki ahalinin topraklarından olması ve askeri ileri gelenlerin mülklerinde serfliğe maruz kalmalarıdır. Ekonomik ve sosyal açıdan sürekli bastırılan Müslümanlar zaman zaman isyan hareketleri göstermişler üzerlerindeki baskı ve zulümden kurtulmaya çalışmışlardır.

Göç etmek isteyen Müslümanlara Osmanlı Devleti yardım etme kararı almış, Paris Barış Antlaşması'ndan önce Osmanlı göç etmek isteyenlere nakil ve iskân işiyle ilgilenecek bir kurul kurulmuştur. İlk başta göçmenlerin Dobruca'ya⁵¹ yerleştirilmelerine karar verilmiş, daha sonra bu fikirden vazgeçilerek bu göçmenlerin Bulgaristan'a ya da isterlerse Anadolu'ya gitmelerine izin verilmiştir. Kırım'dan göç edenler hakkında elimizde net bir sayı olmamasına rağmen tahmini olarak göç hareketinin 50.000 insanın göç etmesiyle sonuçlandığını söylemek yanlış olmaz. Çok sayıda göçmen evine geri dönmesine karşın daha sonra kitleler halinde göç artacaktır. Kaynaklara baktığımız zaman; 1854-1862 yılları arasında 369.294 kişinin Kırım'dan ayrıldığı tahmin edilmektedir ve kaynaklara göre 1864 yılına gelindiğinde 595.000 göçmen Osmanlı topraklarına sığınmıştır. 1880 yılından sonra yerleşimcilerin çoğu Anadolu'ya gitmiş, 120.000 kişi Dobruca'ya ve Bulgaristan bölgesine yerleşmiştir.⁵²

Göçlerin topluca gerçekleşmesi birtakım eşkıyalık hareketlerinin görülmesine de sebep olmuştur. Bu dönemde yapılan göçlerle birlikte Adana'da birtakım eşkıyalık hareketleri vuku bulmuştur. Başkaldırıların bastırılmasındaki en önemli etken ise Fırka-i İslâhiye'nin kuruluşu olmuştur. Fırka-i İslâhiye'nin kurulmasına sebep olan etmenlere baktığımız zaman;

Adana ve yöresi 1832-1840 yılları arasında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ayaklanmasından sonra oğlu İbrahim Paşa egemenliğinde yönetilmeye başlanmış ve

---

⁵¹Dobruca; bugün Romanya ve Bulgaristan sınırları içinde bulunan bölgeye verilen addır. Dobruca'nın siyasi tarihini stratejik konumu belirlemiştir. Rusya ve Ukrayna steplerinden Ege ve İstanbul'a geçen yerlerin Dobruca'dan geçmesi bu bölgenin önemini arttırmış ve eski tarihlerden beri kavimlerin geçit yeri olmasına vesile olmuştur. Osmanlı Devleti de Dobruca'nın bu stratejik konumundan faydalanmış, Lehistan ve Rusya üzerine yaptıkları seferlerde, Kırım Hanlığı ile bağlantılarında hep bu bölgeyi kullanmıştır. Bkz. <http://www.vatankirim.net/yazi.asp?YaziNo=207>

⁵² Kemal Haşim Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s.205-208.

İbrahim Paşa kentte rüşveti yasaklayarak, kontrolü ele almaya çalışmıştır. Mısır meselesinin Uluslararası bir konuya dönüşmesiyle de bölge başıboş kalmış ve asayiş ortadan kalkmıştı. 19. yüzyılda Halep ile Güneydoğu'da bulunan aşiretler Güney'den gelen Arap aşiretlerinin baskılarını arttırmaları sonucu yerlerinden gitmek zorunda kalmışlar ve bu baskı Türk aşiretlerinin Anadolu'ya yönelmesine sebep olmuştur.⁵³ 1855 yılında aşiretlerin bölgede yaşattıkları düzensizlikler ve başıboşluk üzerine şikâyetler artmış, bölgeye yerleştirilen aşiretlerden bazılarının iskân yerlerini terk ettiği ve bunların geri çevrilmesi için askeri takviyeye ihtiyaç olduğu hükümete dile getirilmiştir.⁵⁴

Çukurova etrafını saran dağlar merkezin denetimi dışında kalan bölgeler olarak kabul edilirdi ve bölgede yaşayan göçebeler vergi vermemeyi, askerlik yapmamayı sürekli hale getirmişlerdi. Bölgedeki aşiretler anayolları tehdit etmekte hatta hac yolundaki kervanlardan bile haraç almaktaydılar. Bu sebeptendir ki Fırka-i İslâhiye'nin kurulması gerekli görülmüştür. 1864 yılına gelindiğinde kumandanlığına Derviş Paşa ve Ahmet Paşa tayin edilmiştir. Kırım Savaşı'na yararlı icraatları olan Yedi Tabur Nizamiye Askeri Birlikleri görev başına getirilmiş ve isyanlar büyük ölçüde önlenmiştir.⁵⁵ Netice itibarıyla Adana bölgesi, Kırım ve Kafkasya'dan yoğun göçler almasına karşın; bütün zorluklara rağmen bunların üstesinden gelmeyi başarmıştır.

1.2.2. Nogay Göçleri

Nogay kelimesinin kökeni Moğolca "it" anlamına gelen Nohol kelimesinden türediği düşünülmektedir. Ayrıca şahıs adı olup Altınorda Devleti'nde yaşamış bir Bey'in adından geldiği ifade edilmektedir. Ayrıca Fransız seyyah Tavarnier Nogayların "Küçük Tatarlar" olarak adlandırıldıklarını da ifade etmektedir. Nogayların oluşumunda Moğol Mangıtların, Kıpçak, Kanglı, Türkmen, Kongrat gibi Türk boylarının etkili olduğu bilinmektedir. Nogaylar, Altınorda Devleti'nin yıkılmasından sonra kendi hanlıklarını kurmuşlar ve Adana'ya göç etmişlerdir.⁵⁶ Nogaylar ilk göç hareketini 1859 yılında gerçekleştirmiş göçler 1861 yılına kadar

⁵³ Nuri Yavuz, *Fırka-i İslahiye*, Ankara, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2004, s.11.

⁵⁴ Yavuz, *a.g.e.* s.13.

⁵⁵ Yavuz, *a.g.e.* s.19-20.

⁵⁶ Hilmi Bayraktar, "Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaletine Yapılan Nogay Göçleri ve İskânları (1859-1861)", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.45, 2008, s.46.

devam etmiştir. Toplamda 20.000 civarında Nogay göçmeni Adana vilayetine yerleştirilmiştir.

1.2.2.1 Ruslar ve Osmanlı Nogay ilişkileri

Osmanlı Nogay ilişkileri XVI. yüzyıl başlarına kadar gitmektedir. Rusların Kırım'ı işgalinden sonra Feray Ali Paşa yeni yurt bulmak isteyen Nogayları Kafkasya'da Hacılar ve Anapa Kaleleri ile Hatukay bölgesine yerleştirmiş ve bu ilişkiler Kırım Savaşı'na kadar devam etmiştir. Ruslar Kırım işgalini müteakip bölgeyi Ruslaştırmak amacıyla iskân faaliyetlerine hız vermiştir. Buradaki temel amaç; Kırım ve Kafkasların Rusların ellerinde kalabilmesinin tek yolunun nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanları bölgeden uzaklaştırıp, yerine Rus nüfusu iskân etmek olmasıydı. Bu amaçla hareket eden Ruslar, Türklerin topraklarına el koymuş, ağır vergilerle halkın fakirleşmesini sağlamışlardır ve zoraki Hristiyanlaştırma gibi asimilasyon politikaları uygulamışlar ve bölge halkının bunalıp göç edeceğini düşünmüşlerdir. Soykırımdan korkan bölge halkı büyük kitleler halinde göç etmeye başlamışlar ve Osmanlı Devleti'nin 300.000 göçmeni kabul edeceğini bildirmesi göçmenlerin buraya akın etmesine neden olmuştur.

Bunun neticesinde göçmenlerle ilgili bir teşkilatın kurulması zorunlu hale gelmiş bu amaç doğrultusunda 2 Ocak 1860 yılında Muhacir Komisyonu'nun⁵⁷ kurulması kararlaştırılmış ve bu komisyonun yayınladığı nizamnamede Çerkez, Tatar ve Nogayların; Adana, Halep, Konya ve Suriye'ye sevk ve iskân edileceği belirtilmiştir.⁵⁸ 18. asrın sonlarından itibaren 150 sene boyunca Kırım'dan ve Kıpçak Bozkırtlarından Kırım, Tatar ve Nogay muhacir göçleri dalgalar halinde gerçekleşmiştir ve imparatorluğun birçok bölgesine yerleştirilmişlerdir. Özellikle

---

⁵⁷ 1859-1862 yılları arasında büyük göç dalgası gerçekleşmiş, binlerce muhacir Osmanlı sınırlarına dayanınca 5 Ocak 1860 yılında Muhacir Komisyonu kurulmuştur. Ticaret Nezaretine bağlı iken daha sonra 1861 tarihinde bağımsız hale getirilmiş, 1965 yılından sonra da Zaptiye Nezaretine bağlanmıştır. 93 Harbi ile başlayan büyük göç ile tekrar aktif hale gelmiştir. Kırım savaşıdan sonra başlayan göç dalgasına hazırlıksız yakalanmamak için birtakım politikalar üretilmeye başlanmış, muhtelif yerlerdeki boş araziler tespit edilerek, muhacirlerin görevli memurlar eşliğinde iskân yerlerine gönderilmeleri kararlaştırılmıştır. Bkz.: Derya Derin Paşaoğlu, "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı", History Studies Dergisi , S.2, 2013, s.351-352.

⁵⁸ Hilmi Bayraktar, *a.g.e.* s.47-48.

XIX. ve XX. Asrın ilk yıllarında Kırım Tatarları ve Nogaylar Adana ve çevresine iskân edilmeye başlanmıştır.⁵⁹

Bölgeye Nogayların kitle halinde geldiği ilk büyük göç dalgası 1853-1856 Kırım Savaşı sonrasında gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'ne göç eden Nogaylar Çukurova'nın iklimi ziraat açısından elverişli olan yerlerine yerleştirilmişlerdir. Bu iş için Erkân-ı Harp Binbaşı Tevfik Bey görevlendirilmiştir. Tevfik Bey bölgede incelemelerde bulunmuş ve elverişli bölgelerin olduğu bir harita çıkarıp rapor hazırlamıştır. Böylelikle Çukurova'ya gelen Nogaylar köylerini kurmaya başlamışlardır. Günümüze kadar gelen Nogay köylerinden bazıları şunlardır: Altıkara, Küçük-Büyük Mangıt Kılıçkaya, Ağaçpınar, Mercimek, Toktamış, Yıllankaya köyleriydi. Nogay muhacirlerinin gelip yerleştiği Yarsuvat köyü de zamanla büyüyüp gelişmiş Sultan II. Abdulhamit döneminde Hamidiye kazasının merkezi olmuş, Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise Ceyhan ismiyle önemli bir şehir haline dönüşmüştür.

1859-1860 yıllarında Çukurova'ya iskân edilen Nogaylar bazı sıkıntılar yaşamaya başlamışlardır. Öncelikle alışkın olmadıkları iklim şartlarında ve Adana'nın nemli havasına ayak uydurmakta zorlanmış, gerek ziraat gerek hayvancılık bakımından lazım olunan maliyetleri karşılamakta güçlük çekmişlerdir. Ayrıca bölgenin güçlü Türkmen ve Kürt aşiretleri tarafından baskıya maruz kalmışlar, aralarında Nogaylardan usulsüzlük, hırsızlık ve eşkıyalık yapanlar da çıkmıştır. Diğer taraftan asıl göç dalgasını oluşturan unsur 1877-78 Osmanlı Rus savaşı yani 93 Harbi olarak bilinen savaş sırasında ve sonrasında gerçekleşmiştir ve bir kısmı Çukurova'ya yerleştirilmiştir.⁶⁰ 1880 yılında Kırım Tatarları'nın bir kısmı kendilerinden önce iskân edilmiş olan Nogay halkı ile birlikte Çakaldere köylerine yerleştirilmiş, aynı çerçevede Yelibel köyü ile bugünkü Kesik köyü'nü oluşturmuşlardır.

---

⁵⁹ Kırmımlı, *a.g.e.* c.3. s.67.

⁶⁰ Kırmımlı, *a.g.e.* c.3. s.68-70.

1.2.2.2 Nogay Göçleri ile Adana'ya Gelen Göçmen Sayısı

Adana'ya göç eden muhacirlerinden en büyükleri şüphesiz ki Nogay göçleridir. İlk Nogay göçü 1859 yılında gerçekleşmiş: Misis, Kurtkulağı ve Ceyhan Nehrine iskân olmuşlardır. İlk belirlemelere göre sayılarının 8.755 kişi olduğu tespit edilmiştir. 1861 tarihinde Adana'ya göç eden muhacir sayısı 1.769 hane ve toplam 19.918 kişidir. Kırım savaşından sonra Kırım ve Kafkasya'dan Anadolu'ya çok sayıda göç gerçekleşmiştir. Nogay göçleri Ceyhan Nehri'nin iki tarafına iskân olmuşlar ve Cevdet Paşa 2.500 haneye sahip olduklarını belirtmiştir. Buradaki muhacirlerin iskânının tespitinde Adana ve Konya vilayetlerinin uygun olacağı belirtilmiş ve 6 Şubat 1890 tarihinde Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinden 120 bine yakın nüfus göç ettirilmiştir.⁶¹

Adana Eyaletine gelen Nogayların iskânı nizami şekilde gerçekleşmiş ve bunları yaparken gerekli yardımların da yapılması ihmal edilmemiştir. Konunun daha iyi anlaşılması bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden alınan belgeye göre; 1859 yılında Adana Eyaleti'nin Ceyhan Nehri kenarında iskân için gönderilen Nogay muhacirlerinin tamamen yerleştirilerek yardımlarının yapılması ile ilgili belgenin orijinali ve Türkçe tercümesi aşağıda verilmiştir.

Adana Vâlisine:

Adana Eyâletinde iskân olunmak üzere ibtidâ'en sevk ve i'zâm olunan Nogay muhâcirlerinin seniyye-i emr-i kuvâyeye-i hazret-i padişahîde Nehr-i Ceyhan kenarında Yarsuvad nâm mahalde iskânları karârlaştırılanların haklarında ez-cihet îfâ-yı hürmet ve ri'âyet olunmuş idüğüne dâ'ir Adana Meclisinin vârid olan mazbatasıyla muhâcirîn-i mumâ-ileyhimin iki kıt'a teşekkürnâmeleri me'al ve kırâ'ayle ma'lûm-ı senâverî olduktan ve Meclis-i Âlî-i Tanzîmât'ta dahi görüldükten sonra lede'l-arz manzûr vufûr... hazret-i pâdişâhî buyurulmuştur. Muhâcirîn-i mumâ-ileyhimin ol sûretle iskânları karârlaştırılanların haklarında gerek

⁶¹ Hidayet Eskisürmeli, *XIX. Yüzyıl Ortalarında Adana Vilayetinin Demografik Yapısı ve İskân Siyaseti*, Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2007., s.31-33.

Me'mûrîn-i Saltanat-ı Seniyye ve gerek ahâli-i memleket canibinden ezher cihet ma'rûz olan hürmet ve ri'âyet şî'âr-ı cemiyet ve hukûk-ı insâniyet iktizasından olmasıyla doğrusu bâ'is-i kemâl-ı mahzûzât ve bu bâbda taraf-ı destûr-ı şahaneden (?) vâki' olan hüsn-i himmet dahi başkaca müstelzim vufûr-ı memnuniyet olmakla muktezâ-yı şeyme-i himemkârîleri üzere ba'dezin dahi muhâcirîn-i mumâ-ileyhimin bütün bütün birleştirilerek ve esbâb-ı ta'ayyüşleri tehîl ve tekemmül kılınarak istihsâl-ı vesâ'il-i huzur ... husûsuna mezîd-i i'tinâ ve himmet olunması siyâkında bâ-irâde-i seniyye ve bu bâbda cümle taraftan bir kat daha ibrâz-ı mü'essir-i makbûz-ı hamiyet ve azîmete celb ve da'vete ... işbu şukka⁶²

Özetle günümüz Türkçesine aktarırsak;

Adana Valisine

Adana vilayetinde iskân olunmak üzere sevk olunan Nogay muhacirlerinin Ceyhan Nehri kenarında Yarsuvad bölgesinde iskânlarının kararlaştırılması ve ismi evvelce geçen muhacirlerin kat'i suretle iskânlarının gerçekleşmesi, haklarında gerek Osmanlı memurları, gerekse memleketin ahali tarafından insaniyet hukuku gereğince memnun edilmeleri ve adı geçen göçmenlerin birleştirilerek geçinebilmeleri için gerekli hususların gerçekleştirilmesi ile ilgili olan yazı ile göç eden muhacirlere Adana'nın ne denli iyi ev sahipliği yaptığının bir örneğini teşkil edilmektedir.

Belgeden de anlaşılacağı üzere Nogay muhacirleri Ceyhan Nehri kenarındaki Yarsuvad bölgesine yerleştirilmiş memleketin memurları ile Adana ahali göçmenlere geçinebilmeleri hususunda gerekli yardımları yapmışlardır.

⁶² BOA, MKT.MHM: 170-55

Adana'ya yerleştirilen muhacirlerin iaşe ve konaklama ihtiyaçları için 1 yk 1590 kuruşun halk tarafından verilmesi şartı Adana Mutasarrıfı Ahmet Paşa'ya 1860 yılında bildirilmiştir. Buna mukabil yerleştirilen muhacirler için 61.332 kuruş gönderilmiştir, Ayrıca konaklama ve nakliye ücretleri de hazine tarafından karşılanmıştır.⁶³

11 Ocak 1862 tarihli tezkere ile Adana vilayetine yerleşmiş 67 muhacir için hane inşası ve ziraat aletlerinin temini için Adana Mutasarrıfı Ahmet Paşa'ya yazı gönderilmiştir. Ayrıca muhacirlerin kayıp ve zararlarının karşılanması için talepte bulunulmuş, Osmaniye'nin Cerid nahiyesine bağlı Köstekli köyünde büyük bir yangın çıkmış ve bunun neticesinde 12 harmanlık yanmış, 12000 şinik buğday telef olmuştur.

Yine aynı şekilde 103 haneli Grhan köyünde yaşayan 264 kişi için buğdaya ihtiyaç olduğu Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiş ve temin edilmiştir. Adana vilayetinden 1900 yılında muhacirlere ait evler ve ziraat faaliyetleri için ziraat aletlerini karşılamak amacıyla 40.000 lira Dâhiliye Nezareti kararıyla sadarettten istenmiştir. Alınan karar ile istenilen paranın imknsız olduğu zaten daha önce 100.000 liranın gönderildiğini yapılan harcamalara azami derecede dikkat edilmesi gerektiği söylenmiştir. Bunun yanında Adana vilayetine göç eden muhacirlerin giderleri için halkın ihtiyacına destek duyulmuş, bölgede tahminen 200.000 muhacirin iskân edildiğini bunların bir kısmının hazineden karşılanacağı bir kısmının da halktan isteneceği bildirilmiştir.

Adana, Karaisalı ve Mersin sancaklarına yerleştirilmiş olan 4.790 kişinin tayin bedelleri, evlerin inşası ve yk hayvanlarının maliyeti için İstanbul vilayetinden yardım istenmiştir. Zira Adana vilayetinin bu giderleri temin edemeyeceği gerekçe gösterilmiştir. Ayrıca Adana ilinde Kozan'a yerleştirilen Nogay muhacirleri için İstanbul'un yanında Maraş vilayetinden de yardım istenmiştir ve yardıma karşılık gelmiştir. Toplamda 2.922 lira gönderilmiş ve gerektiğinde tekrar yardım edilebileceği Adana'ya bildirilmiştir.⁶⁴ Kırım ve Nogay muhacirlerinin yanında Girit muhacirleri de Adana'ya iskân edilenler arasındadır. Adana'ya yerleştirilen Girit

⁶³ Eskisürmeli, *a.g.e.* s.31-32.

⁶⁴ Eskisürmeli, *a.g.e.* s.33-36.

muhacirleri için ilk etapta 35.000 lira sağlanmış ve kalanının ağnam gibi vergilerle taksim edileceği Dâhiliye Nezareti tarafından Adana vilayetine bildirilmiştir.

Adana vilayetine bağlı Rahimiye nahiyesinde 80 hane Girit muhaciri iskân edilmiş ve bu muhacirler için 24.000 kuruş ayrılmış, yapılacak bir cami için 1904 tarihinde Maarif Nezaretine konuyla ilişkin olarak bir tezkire gönderilmiştir. Adana vilayetinde iskân edilecek olan Köstence muhacirlerinin giderleri için 7.000-8.000 liraya ihtiyaç duyulduğu ve bunun karşılanması hakkındaki istek neticesinde 17 Aralık 1906 tarihinde toplanan Meclis-i Vükela gerekli paranın vilayet bütçesinden ve halkın desteğinden karşılanması gerektiği sonucuna varılmıştır.⁶⁵

Özetle Osmanlı döneminde diğer vilayetlere ve Adana vilayetine yerleştirilen muhacirlerin barınma ve temel ihtiyaçları ya kalk tarafından; ya da devlet tarafından karşılandığı ve muhacirlerin mağdur edilmediği açıkça görülmektedir.

Göçmenlere yapılan yardımları izah ettikten sonra 1899 yılında Karaisalı, Hamidiye ve Cebel-i Bereket sancağına yerleştirilen muhacir nüfusuna göz atabiliriz.

Tablo 1.5. 1899 Yılında Karaisalı, Hamidiye ve Cebel-i Bereket sancağına yerleştirilen Muhacir Nüfusu

Karaisalı (iskân edilen 6 hanede)	Nüfus
Erkek nüfusu	17
Kadın nüfusu	11
Çocuk nüfusu	11
Toplam nüfus	39
Hamidiye Kazası (iskân edilen 51 hanede)	Nüfus
Erkek nüfus	92
Kadın nüfus	80
Çocuk nüfus	76
Toplam nüfus	248
Cebel-i Bereket Sancağı (iskân edilen 253 hanede)	Nüfus
Erkek nüfus	338

⁶⁵ Eskisürmeli, *a.g.e.* s.38.

Kadın nüfus	345
Çocuk nüfus	325
Toplam nüfus	1.008

Kaynak: Hidayet Eskiürmeli, *XIX. Yüzyıl Ortalarında Adana Vilayetinin Demografik Yapısı ve İskân Siyaseti*, Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2007, s.37.

Tablodan da anlaşılacağı üzere; Karaisalı, Hamidiye ve Cebel-i Bereket sancağında 310 hane bulunmakta ve 1.008 kişi yaşamaktadır. Her ailede 3-4 kişinin yaşadığı düşünülürse verilen rakamların tutarlı olduğu görülmektedir.

Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'ne göç eden muhacir sayısı hakkında farklı görüşler vardır. Cevat Eren, Kırım ve Kafkaslardan Balkanlara Anadolu ve Suriye'ye 1.000.000'dan fazla göçmenin geldiğini ve bunun 600.000 kadarının Anadolu'ya yerleştirildiğini söylemektedir.

Firuzoğlu ise; ülkeye gelen göçmen sayısını 647.044 kişi olarak vermekte ve bunların içerisinde Nogay Türkleri sayısının 180.000 olduğunu belirtmektedir. Adana'ya iskân edilen Nogay miktarına gelince sayıları 20.580'i aşkın Nogay göçmeni iskân edilmiştir. Nogay göçleri 2 yıl sürmüştür. Adana'ya ilk Nogay kafilesi Tevfik Bey'in refakatiyle 1859 yılında bir vapurla Mersin iskelesine getirilmiş ve daha sonra Tarsus'a gönderilmişlerdir. 1861 yılında Adana'dan İstanbul'a gönderilen bir yazıda ise; 1859-61 yılları arasında 4.000 hane ve 20.000'i aşkın Nogay'ın Adana'ya yerleştirildiği belirtilmektedir.

Göçmenlerin iskân yerlerinin kararlaştırılması için birçok bölge incelenmiş ve Ceyhan Nehri'nin iki yakasının iskâna uygun olabileceği kanaatine varılmıştır. 1859 tarihinde Adana'ya gönderilen 4.031 kişilik Nogay muhacirinin 1836'sının kalıcı iskânına karar verilmiştir. İskânlar Ceyhan Nehri civarına toplu olarak yapılmıştır, fakat bunların dışında Adana, Yüreğir, Karaisalı, Tarsus köylerine yerleştirilen önemli bir Nogay iskânı daha vardır. 20 Şubat 1860 yılında Adana'ya gönderilen 663 ev Nogay göçmenlerinden 154 hane talimat gereği Tarsus kazasına 138 hane 508 kişi de Adana kazası köylerine karışık olarak iskân edilmişlerdir. Bunlardan başka; 12 Eylül 1860'ta Peşmad ve Mankıt kabilelerinden 311 hane 1818 kişi, 25 Ekim 1860

tarihinde Kıpçak kabilesinden 116 hane ve 618 kişi, 18 Aralık 1860 tarihinde 12 hane ve 68 kişi Adana Sancağı köylerine karışık olarak yerleştirilmiştir.

Karışık yapılan iskânların sonunda birtakım sorunlar da yaşanmıştır. İlk iskân toplu olarak yapıldığında bir sorun çıkmazken, diğer iskânlarda sorunlar çıkmıştır. Bunların iki temel sebebi vardır: Birincisi, karışık iskân edilen muhacirler akrabalarının yanına giderken engellerle karşılaşıyorlardı ve dilekçe vermeleri gerekiyordu, bir diğer sebep ise; karışık iskânlarda ziraat yapabilmek için alet, edevat kalacak yer köylüler tarafından sağlanmaktaydı.

Toplu iskân hadisesi bizzat devlet tarafından karşılanmıştır. Bu gibi sebepler neticesinde Nogayların iskâna adapte olması zorlu olmuştur.⁶⁶ Kısa sürede sayıları çoğalan muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması devlet tarafından yapılmıştı, fakat bu yeterli değildi bu sebeple Adanalılar muhacirlerin kalıcı iskânına kadar geçici olarak yerleştikleri dükkânlar ve hanlar için 101.590 kuruş bağışta bulunmuşlardır. Adana ve Tarsus Sancağından 170 hane karşılıksız olarak inşa edilmiştir. Karaisalı ahali de 45 hane ve 71 adet öküz bağışında bulunmuşlardır. Türklerin yanı sıra Ermenilerin bağışları da dikkat çekmektedir. Muhacirlere verilen 71 öküzden 12 tanesini Adana Ermenileri vermiştir.⁶⁷ Ermeniler muhacirlerin mağdur olmaması için gerekli yardımı yapmaktan kaçınmamışlardır.

1853-56 Kırım Savaşı ile başlayan süreç neticesinde göç eden Nogaylar Çukurova'ya gelmiş ve bölgeye yerleşmeye başlamışlardır. Nogay iskânından önce toplu bir göç hadisesine Adana'da rastlanmamıştır. Bunun nedeni Nogayların kalabalık olması, düzensiz oluşları ve birtakım asayişsizlik olaylarına girişmeleridir. Fırka-i İslahiye'nin faaliyetleri ile sorunlar giderilmiş bölge 1869 yılından itibaren iskâna açılmıştır. 1869 yılında 1500 Karaçay ve Çerkez Osmanlıya iltica talebinde bulunmuşlar ve Adana vilayetine yerleştirilmişlerdir.

Sonuç itibarıyla; Kafkasya tarih boyunca Ariler, Sarmatlar, Alanlar, Turan Kavimleri Moğollar ve Türklerin istilalarının merkezi olmuş, birçok göç hareketine ev sahipliği yapmıştır. Nedim İpek'in verdiği bilgilerden hareketle; Kafkasya'nın nüfusunu; M. Klaproth 2.375.485 olarak verirken; Jameis Stanislas Bell 3.000.000

⁶⁶ Hilmi Bayraktar, "Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaletine Yapılan Nogay Göçleri ve İskânları (1859-1861)", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.45, 2008, s.50-54.

⁶⁷ Bayraktar, *a.g.e.* s.59.

küsur göstermiş ve Ahmet Cevdet 2.400.000 olarak vermiştir.⁶⁸ Kafkas göçlerinin artarak, kitlesel hale gelmesinin başlangıcını Kırım Savaşı teşkil etmektedir. Elde edilen istatistiki bilgilerin ortalamasının 2.500.000 civarında olduğu görülmektedir.

Osmanlı İstatistiklerine göre; 1859 yılından 1900 yılına kadar 1281,333 kişi Kırım, Doğu Anadolu ve Kafkaslar'dan göç edip kendilerine tahsil edilen iskân noktalarına ve bir kısmı da Adana bölgesine ulaşabilmiştir.⁶⁹ Gülten Kazgan, Balkanlardan 93 Harbi ile gelen göçlerin sayısının I. Dünya Savaşına kadar 1 milyonu bulduğunu, Filiz Doğanay ise; I. Dünya Savaşına kadar 1 milyonun üzerinde göçmenin Adana'ya geldiğini bildirmektedir.⁷⁰

1.3. Meşrutiyet Döneminde Adana'ya Yapılan Göçler

Meşrutiyet döneminde Adana birçok göç hareketine ev sahipliği yapmıştır. 1878 yılından 1914 yılına kadar vilayette yaşayan Müslüman nüfus aşağıdaki gibidir.

Tablo 1.6. Adana Vilayetinde 1878 Yılından 1914 Yılına Kadar Yaşayan Müslüman Nüfus:

Yıl	Nüfus
1295 (1877-1878)	387.972
1296 (1878-1879)	392.441
1297 (1879-1880)	396.962
1298 (1880-1881)	401.535
1299 (1881-1882)	406.161
1300 (1882-1883)	410.840
1301 (1883-1884)	415.573
1302 (1883-1884)	420.361
1303 (1885-1886)	425.204
1304 (1886-1887)	430.102
1305 (1887-1888)	435.057
1306 (1888-1889)	440.157
1307 (1889-1890)	445.316

⁶⁸ Nedim İpek, "Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, S.20, 1997, s.267.

⁶⁹ İpek, *a.g.e.* s.291.

⁷⁰ Çavuşoğlu, *a.g.e.* s.127.

1308 (1890-1891)	450.536
1309 (1891-1892)	455.040
1310 (1892-1893)	459.589
1311 (1893-1894)	466.703
1312 (1894-1895)	473.927
1313 (1895-1896)	481.263
1314 (1896-1897)	488.713
1315 (1897-1898)	493.664
1316 (1898-1899)	498.665
1317 (1899-1900)	503.717
1318 (1900-1901)	508.820
1319 (1901-1902)	513.975
1320 (1902-1903)	519.181
1321 (1903-1904)	524.441
1322 (1904-1905)	529.754
1323 (1905-1906)	535.121
1324 (1906-1907)	540.524
1325 (1907-1908)	546.018
1326 (1908-1909)	551.549
1327 (1909-1910)	557.137
1328 (1910-1911)	562.781
1329 (1911)	567.994
1330 (1911-1912)	573.256
1331 (1912-1913)	445.589
1332 (1913-1914)	449.717

Kaynak: Justin McCharty, *Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1998, s.31

Vilayette 1912 nüfus sayımında Müslüman nüfus 573.256 olarak ölçülmüştür. 1922 yılında ise 530.745 olarak kayıtlara geçmiştir. Şayet savaş olmasaydı 1922 nüfusu yıllık artış baz alınarak projeksiyonla hesaplama sonucu 629.158 olarak

çıkacaktı. Aradaki fark 98.413 kişidir. Bu hesaplama bize savaşta ölen Müslüman ahalinin yaklaşık miktarını vermektedir.⁷¹

1.3.1. 93 Harbi İle Adana'ya Gelen Göçler

93 Harbi göçlerin miladı olmuştur bu konudaki sayısal verileri değerlendirecek olursak; Justin McCarthy'e göre; 93 Harbi'nden sonra ülkeye gelen göçmen sayısı 1.250.00 civarında idi. Bu tarihe kadar gelen muhacirlerden 100.000 kadarının da Çorlu'da tren istasyonunda olduklarına dair kayıtlar vardır. Göçlerin bir başka mühim sebebi de; Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmesiyle yerini baskı ve zulüme bırakan olayların gerçekleşmiş olmasıydı. Başka bir çare bulamayan Türk ve Müslüman ahali göç etmiştir. 93 Harbi sonrasında Doğu Rumeli'den 600.000'den fazla Türk göç etmeye zorlanmış ve bunlardan 350.000 Türk katledilmiştir.⁷²

93 Harbi öncesinde Edirne ve Tuna vilayetlerinde yaşayan Müslümanların sayısı 1.500.000 civarındaydı, 93 Harbi ile birlikte 515.000 kişi Osmanlı topraklarına yerleştirilmiştir. Bunlardan savaş sırasında 261.937 kişi katledilmiş veya sürgün edilmiştir, bu da nüfusun %17'sine tekabül etmektedir. Berlin Antlaşmasından sonra Bosna Hersek'ten 120.000 kişi 1882-90 yılları arasında Osmanlıya göç etmiştir. Balkan savaşından önce de 20.000 civarında Giritli İzmir'e göç etmiştir.

93 Harbi sonrasında ilk etapta Anadolu'ya 274.875 muhacir göç etmiş bunlardan 17.549 kişi Adana'ya yerleştirilmiştir. Adana 110.078 dönüm arazisiyle gelen göçmenlere kucak açmış ev sahipliği yapmıştır, fakat gelen muhacir sayısının fazlalığından ve arazilerin ihtiyaçları karşılayamamasından dolayıdır ki; 1892 yılında ek olarak 14.828 dönümlük arazi de eklenmiştir. Çukurova bölgesine 93 Harbi sonrasında gerçekleşen göçlerin ilk evresi Kırım Harbi ile başlamış, Balkan Harbine kadar devam etmiştir. 1877-91 yılları arasında İstanbul'a gelen muhacirlerden 28.730 kişi Adana'ya gönderilmiştir.

⁷¹ Justin McCharty, *Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1998, s.145.

⁷² Galip Çağ, "Balkan Göçlerinde Bir İskân Merkezi Olarak Çukurova ve Civarı" *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt III*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, s.77.

Buna bağılı olarak toplu iskânlar da gerçekleşmiştir. Ceyhan ve Yumurtalık bölgesine iskân edilen muhacir köyleri: Ceyhan ve Yumurtalık bölgesinde 24’ü Bulgar, 21’i Kafkas ve 3’ü Girit’ten olmak üzere 48 muhacir köyü bulunmaktadır.⁷³

19. yüzyılın sonunda V. Cuinet tarafından hazırlanan aşağıdaki tabloda bölge nüfusuyla ilgili rakamlar yer almaktadır. Verilen rakamlarda Adana Kent nüfusuna 15.000 kişi işçi sayısı da dâhil edilmiştir. 1900-1901 yılları arasında Çukurova’ya gelen Dr. Schaffer, Adana kent nüfusunu 45.000 kişi olarak belirtmektedir. Dr. Schaffer’ın verdiği rakamlar Cuinet’in verdiği sayısal değerleri doğrulamaktadır.⁷⁴

Tablo 1.7. V. Cuinet’e göre 1891 yılında Çukurova Nüfusu :

Yerleşim Merkezleri	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	İşçi Sayısı	Köy Sayısı
Adana	93.955	45.000	16.000	391
Ceyhan	5.000	-	-	-
Kadirli	4.426	1.800	3.200	60
Osmaniye	7.370	650	2.200	35
Tarsus	41.606	18.000	4.796	87
Mersin	29.185	9.000	4.503	180
Kozan	9.954	3.500	5.800	94
Toplam	191.501	77.950	36.499	847

Kaynak: Hamdi Kara, “Cumhuriyet’e Kadar Çukurova Nüfusu”, *Coğrafya Araştırmaları (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Yayını)*, S.1, 1989, s.120

93 Harbiyle başlayan Bulgar Muhacirlerinin sayısındaki artış büyük problemlere sebep olmuştur. 1878 yılının Şubat ayına kadar Tuna vilayeti Ürgüp, Niş, Leskofça ve Vranya kazalarından gelen göçmenlerin sayısı 80 bine yaklaşmıştır. Daha sonraki dönemlerde bu sayı 150 bini aşacaktır. Ülkeye yerleştirilen göçmenlerin yoğunluğu büyük sorunlara sebep olmuş, Komisyon-ı Mahsus

⁷³ Galip Çağ, “Balkan Göçlerinde Bir İskan Merkezi Olarak Çukurova ve Civarı” *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt III*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, .s.82.

⁷⁴ Hamdi Kara, “Cumhuriyet’e Kadar Çukurova Nüfusu”, *Coğrafya Araştırmaları (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Yayını)*, S.1, 1989, s.120

tarafından Üsküp Mutasarrıflığı'na yazılan bir yazıda: “*her göç etmek isteyenine mürur tezkeresi verir gibi ellerine tezkire verilip buralara gönderilmesi istenmiştir.*” Ardından iskân sonrası açıkta kalan yirmi bine yakın muhacirin yoğunluk nedeniyle vilayet haricine sevk edilmesi uygun görülmüştür. Bunun üzerine 5-6 bin göçmen Adana vilayetine geri kalanlar da yerleri belli olana kadar geçici olarak Selanik’e yerleştirilmişlerdir. Adana vilayetinin göçlere alışkın olmasından ve göçmenlere iyi bir ev sahipliği yapmasından dolayıdır ki; ilk etapta 5-6 bin civarında göçmenin hemen Adana’ya yerleştirilmesi uygun görülmüştür.⁷⁵

Göçmenlerin iskânının nizami bir şekilde yapılması ve olası sıkıntıların bertarafı için 13 Mayıs 1913 tarihinde dört bölüm ve kırk beş maddeden oluşan İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi yayınlanmıştır.⁷⁶ Kavala’dan, Mısır’a 15.000 civarında göçmenler gönderilmiş bunların istihdamına çalışılmış ve bir kısmı Adana’da pamuk tarlasında işçi olarak istihdam edilmiştir. Salgın hastalıklar da muhacirleri vurmuş, Tekirdağ civarında salgın görülmüş ve bu muhacirlerin sevk edilmesi gerekmiştir. 1913 yılında kolera salgını artmış, hastalanan muhacirlerin aşılması için Sıhhiye Komisyonlarının kurulması istenmiştir. Bu sıkıntıları önlemek için Adana’da muhacirler için hastane dahi kurulmuştur. Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti de salgın hastalıkları önlemek için faaliyetlerde bulunmuştur.⁷⁷

İskân için en elverişli araziler devlete ait olan boş arazilerdi. Muhacirlerin iskânı için ayrılmış olan bu arazilerin bazı yerlerde açık arttırma ile satılmak istenmesi üzerine İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti yayınladığı bildiriye bunlardan vazgeçmeleri gerektiğini bildirmiş, devlet muhacirlerin iskân politikasını sürdürmek amacıyla daha önceden yapmış olduğu antlaşmaları da feshetmiştir. Bu feshedilen yerlerden birisi de Çukurova çiftliğidir. Adana’da devlete ait olan Çukurova ve Anavarza çiftliklerinin 1 milyon dönümünden muhacirler tarafından kullanılan 307.000 dönüm dışında kalan yerler Fransızlara kiralanmıştı. Konu Meclis-i Vükela’da görüşülmüş bundan vazgeçilmiştir.⁷⁸

⁷⁵ Yakup Ahabab, “93 Harbi Sonrası Bulgar Muhacirleri’nin Üsküp Sancağında İskânı”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.5, 2016 s.4.

⁷⁶ Çağ, a.g.e. c.3, s.81-83.

⁷⁷ Çağ, a.g.e. c.3, s.85-86.

⁷⁸ Sezer Arslan, *Balkan Savaşları Sonrası Rumeli’den Türk Göçleri ve Osmanlı Devleti’nde İskânları*, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2008.s.113.

Bunlar yaşanırken bir kolera salgını patlak vermiş bunlardan etkilenen bir il de Adana olmuştur. Koleranın İstanbul'a sevk edilen muhacir ve askerler tarafından taşınıp diğer illere yayıldığı tespit edilmiştir. Kolera dışında humma ve çiçek hastalığına da rastlanmıştır.

Genel hatlarıyla; 93 Harbi ile Doğu Rumeli'den 600.000'den fazla Türk göç etmeye zorlanmış bunlardan 350.000 Türk katledilmiştir. 1913 yılında Adana'ya Selanik'ten ilk olarak 1.000 daha sonra 5.000 göçmenin gönderildiğine dair bilgiler vardır. Hatta gelen bu göçmenler için Adana'daki Alman pamuk fabrikasında iş bulunulmasına çalışılmıştır.⁷⁹ Balkan Savaşlarından 1915 yılına kadar Adana'ya 6.513 göçmen gelmiştir. 93 Harbi sırasında 17.579 kişi Adana'ya yerleştirilmiş, 1877-1891 yılları arasında İstanbul'a gelen 28.730 kişi Adana'ya iskân edilmiş olup, 30.000 kadar muhacirin de Varna'dan Çukurova'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁰ Görüldüğü üzere 93 Harbiyle başlayan süreç ve devamında göçmenlerin yerleştirilmesi sorununu Adana üstlenmiş ve süreci başarıyla tamamlamıştır.

1.3.2. Boşnak Göçleri

Bosna-Hersek Avrupa kıtasının güneybatı, Balkan Yarımadası'nın ise kuzeybatısında yer alan bir ülkedir. Eski bilim adamları Bosna kelimesinin eski Trakyalı topluluk olan Besa ile ilgili olduğunu düşünmekteydiler. Fakat bu topluluğun Bosna ile herhangi bir ilişkisinin olduğu tespit edilememiştir. X. yüzyılın ortalarında coğrafi isim olarak kullanılan Bosna daha sonra bu coğrafyada oturanları ifade etmek için Bosnalı olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁸¹

1877-78 yılında Osmanlı Rus savaşı sonrası Berlin Kongresi akabinde Osmanlı Devleti, Bosna Hersek'i Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun idaresine bırakmak zorunda kalmıştır. Boşnaklar Avusturya Macaristan'a karşı kültürel kimliklerini korumaya çalışmışlarsa da bir kısmı ülkelerinden ayrılıp Türkiye'ye gelmeyi amaçlamışlardır.⁸² Avusturya Macaristan ordusu 1879 yılında Bosna Hersek'i işgal etmiş, Berlin Antlaşmasıyla da Bosna, Avusturya Macaristan idaresine

⁷⁹ Ahmet Halaçoğlu, *Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*: Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s.115.

⁸⁰ Çağ, a.g.e. s.77-79.

⁸¹ Amra Dedeic Kırbaç, "Boşnakların Türkiye'ye Göçleri", *Akademik Bakış Dergisi*, S.35, 2013, s.2.

⁸² Fahriye Engili, "Boşnakların Göç Sığınağı Olarak Adana", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt II Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova Cilt I*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016., s.123.

bırakılmıştır. Bosna halkı ellerindeki imkânlar dâhilinde yurtlarını korumaya çalışsalar da düşmanın güçlü ordusu karşısında muvaffak olamamışlardır. Boşnak göçleri 1877-78 Osmanlı Rus Harbi sonrasında başlamıştır. 1918 yılına kadar toplamda 300.000'e yakın Boşnak halkı Türkiye, Arap ülkeleri ve Arnavutluk'a göç etmişlerdir. Avusturya yönetiminin esas amacı; Bosna topraklarında Hırvat nüfuzunu etkin kılmak ve Müslümanların gücünü bertaraf etmektir, bu sebeptendir ki; Bosna Hersek'i ilhak ederken Katolikler lehine bir nüfus ihtilali yapmaya çalışmışlar, Müslüman topraklarına ve arazilerine Leh, Katolik ve Hırvatların yerleştirilmesine başlamışlardır.⁸³

Avusturya Macaristan, Bosna'yı işgale başladığında 1878 yılından 1918 yılına kadar Türkiye'ye toplamda 5 büyük göç dalgası olmuştur. Göçlerin ilki 1878 tarihinde gerçekleşmiş, Avusturya Macaristan'ın Bosna'yı işgalinden sonradır. İkinci göç 1882 yılında gerçekleşmiş, üçüncü göç 1900'lü yıllarda olmuş, dördüncü göç Avusturya Macaristan'ın Bosna'yı ilhakı sırasında 1908 yılında vuku bulmuş, son göç dalgası ise; 1918 yılında meydana gelmiştir.

Boşnakların göç etmesindeki temel sebeplerden bir diğeri de; asimilasyon korkusudur. Avusturya Macaristan tarafından dini ve kültürel asimilasyonlara maruz kalmışlar, bu sebeple de göç etmek istemişlerdir. Avusturya Macaristan'ın bölgeye gelmesiyle halkın mallarına el konulmuş, neticede halk fakirleşmiş, Müslümanlardan alınan topraklar Hristiyan köylülerine dağıtılmıştır. İkinci göç dalgasının sebebi ise; Avusturya Macaristan imparatorluğunun askerliği zorunlu etmesi ve orduya katılımı mecburi etmesidir. Üçüncü göç dalgası, Ali Fehmi Dzabic adlı kişinin düzenlediği isyanla başlamıştır. Dördüncü dalga neticesinde Bosnalıların hayat tarzlarında büyük değişiklikler meydana gelmiştir.

Osmanlı ülkesine yapılan göçlerin içinde Osmanlı memurları ve aydınlar oluşturmaktaydı. 1881 yılında ortaya konan askerlik kanunu Boşnakların göçmesindeki önemli sebeplerden biriydi.⁸⁴ Bosna Hersek'ten gerçekleşen göç dalgası 1900 yılında en yüksek noktasına ulaşmıştır.

---

⁸³ Engili, *a.g.e.* s.126-127.

⁸⁴ Engili, *a.g.e.* c.3, s.130-131.

Boşnaklar buldukları vasıta yardımlarıyla ilk olarak İstanbul ve Anadolu'nun bazı limanlarına varmış daha sonra İzmir, İzmit ve Mersine gelmiş nihayetinde Adana ile Niğde ve Kayseri gibi iç kesimlere geçiş yapmışlardır. 1879 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da yapılan görüşme ile 400.000 Bosna Müslümanının topluca göçmesinin getireceği yükümlülükler ortaya konulmuş göçmenlerin göç masrafları ve iskânların diğer masrafların devlet tarafından tamamının karşılanamayacağı söylenmiş, yapılan yardımların halkın desteği ve devlet hazinesinden gerçekleşeceği belirtilmiştir.⁸⁵

Osmanlı ordusunun Bosna'yı fethetmesiyle başlayan süreç Avusturya Macaristan'ın Bosna'yı kontrol altına alması göç dalgalarını başlatan olay olmuştur. Beş büyük göç dalgası neticesinde birçok göçmen başta Adana olmak üzere; İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa ve Sivas gibi illere yerleştirilmişlerdir. Göçmenlerden bir kısmı dönerken bir kısmı kalıcı olmuştur. Günümüzde Adana'da çok sayıda Boşnak kökenli vatandaş yaşamaktadır.⁸⁶

Adana ve İlçelerine yerleştirilen Boşnak muhacirlerinin yerleşim yerleri şu şekildedir;

Tablo 1.8. 1879 Yılında Adana ve İlçelerine Yerleştirilen Boşnak Muhacirlerinin Yerleşim Bölgeleri

Adana-Yumurtalık	100
Yüreğir	280
Ceyhan	220
Osmaniye	100
Seyhan	-
Kozan	20
Toplam	720

Kaynak: Fahriye Engili, "Boşnakların Göç Sığınağı Olarak Adana", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt III*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, .s.137.

⁸⁵ Engili, *a.g.e.* c.3, s.133-134.

⁸⁶ Kırbaç, *a.g.e.* s.18.

Adana'ya göç eden muhacirler genelde bir arada yaşamışlar, kendi aralarında evlilikler yapmışlar, evlerini Boşnak usulü inşa etmişler, kültürlerini ve geleneklerini yaşatmayı başarmışlardır. Günümüze kalan Adana'daki yapılarından Bosnalı Salih Efendi'nin yaptığı Bosna Hoteli olarak kullanılan tarihi ev örnek verilebilir.⁸⁷ Adana'ya yerleştirilen Boşnak Muhacirleri bölgeye sosyal ve kültürel katkılarının yanında iktisadi katkıları da olmuştur. Örnek olarak Bosnalı Mostar'da doğmuş ve Miçeviç ailesinden Salih Efendi, BOSSA fabrikasını kurmuştur. Ayrıca Seyhan Nehri üzerinde kurduğu un fabrikası da Adana'nın ilk modern fabrikasıdır. BOSSA Adana için sembolik öneme sahip bir marka olmayı başarabilmiştir.⁸⁸

Özetle Boşnaklar 93 Harbinden sonra göç hareketlerine girişmiş olup, 1879 yılında Avusturya-Macaristan idaresine geçen Boşnaklar kültürel kimliklerini ve can güvenliklerini sağlayabilmek adına 1918 yılına kadar 400.000'e yakın Boşnak, Türkiye Arap ülkeleri ve Arnavutluk'a göç etmişlerdir.⁸⁹ 1859 yılında kurulan İskân-ı Muhacirin Komisyonu⁹⁰ göçmenlerin yerleştirilmesine katkılarda bulunmuş 1879 yılında Meclis-i Vükelâ'da yapılan görüşmede 400.000 Bosnalı Müslüman'ın göçünün gerçekleştirilmesi için yardımların devlet hazinesinden ve halkın desteğinden karşılanması gerektiği hususu üzerinde durulmuştur. Böylelikle yapılan göçler belirli bir tertip ve nizam dâhilinde gerçekleşmiştir.

1.3.3. Giritli Muhacirlerin Adana'ya Göçleri

19. yüzyılın sonlarına doğru Girit'te meydana gelen Rum ayaklanması ile birlikte Giritli Muhacirler Osmanlı Devleti'ne sığınmış ve farklı vilayetlerden oluşan toplam 22 yerleşim birimi inşa edilmiştir, bu köylerden 10 tanesi de Adana vilayeti ile çevresindedir. Bunlardan biri de Adana'nın Kozan ilçesine bağlı olan Şevkiye köyüdür.⁹¹ Girit 1669 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiş olup; Handiye, Hanya, Resmo, İsfakiye ve Laşit sancaklarından oluşmaktadır. Bölgede meydana gelen sık

⁸⁷ Emgili, *a.g.e.* s.134-137.

⁸⁸ Emgili, *a.g.e.* s.143.

⁸⁹ Emgili, *a.g.e.* s.126-127.

⁹⁰ 1859 yılına kadar göçmenlerin yerleştirilmesi sorunu artınca devlet "İskân-ı Muhacirin" adı altında kurduğu ve göçmenlerin yerleştirilmesine ilişkin tüm işlemleri yürütmekle sorumlu olan komisyonun adı daha sonra "Muhacirin ve Aşair Müdüriyet-i Umumiyesi" olarak değiştirilmiş ve Cumhuriyet'e kadar çalışmalarını sürdürmüştür. Bu doğrultuda çok sayıda göçmen Adana, Aydın, Bursa ve İzmit çevresine yerleştirilmiştir. Bkz. Amra Dedeic Kırbaç, "Boşnakların Türkiye'ye Göçleri", *Akademik Bakış Dergisi*, S.35, 2013, s.2.

⁹¹ Tuncay Ercan Sepetçioğlu, "Kozan'da Bir Sultan Hamit Mirası: Adana'nın Giritli Muhacirleri ve Şevkiye Köyü" *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt III*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016.s.89.

sık Rum ayaklanmaları ile Giritli Müslümanlar yaşadıkları yerleri terk etmişlerdir. Bu göçlerin en büyüğü 1898 yılında başlayan “Kandiye Olaylarıyla başlamıştır.”⁹² Kandiye Olayları neticesinde en az 40 bin kişi Girit’ten göç ederek Anadolu’ya gelmiştir. Girit’ten Müslüman göçü Cumhuriyet’in kuruluşundan önce olduğu gibi Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra da devam etmiştir. Nitekim 30 Ocak 1923 tarihinde 22 bin 812 kişi Türk ve Yunan hükümetinin imzaladığı zorunlu nüfus mübadelesi gereği Girit’i terk etmişlerdir.

Adana vilayetinin iskâna uygun olmasının belli başlı sebepleri vardır. Bunlardan en önemlisi Adana’nın tarıma, hayvancılığa ve iskâna uygun olmasıdır. Ilıman iklimi yeterli, su kaynakları ve tarımsal ürün çeşitliliği fazladır. Böylelikle göçmenler verimli arazilerde ekip biçebilecekler, ziraat faaliyetlerini gerçekleştirecek hayvancılık yapabileceklerdir. İkinci bir husus: Adana vilayetinin deniz ve demiryolu bakımından ulaşım kolaylığı sağlayabilmesi, Mersin, Karataş ve Payas iskelelerinin varlığı, Bağdat demiryolunun Adana vilayetinin sınırlarından geçmesi ve Balkanlar ile Kafkasya üzerinden Anadolu’ya gelenlerin karayolu ulaşımı ile Adana’ya varabilmesidir.⁹³

Bir diğer husus; Girit, Balkan, Kafkasya ve Kırım’dan gelen muhacirleri ağırlamasından dolayı Adana’nın göçlere hazırlıklı olmasıdır. Her şeyden evvel Muhacirin Komisyonu kurulmuştu ve göç olaylarına aşinaydı, ayrıca bölgeye göç eden muhacirlerin ikametinin sağlanması için, elverişli iklime sahip olan Adana’da yeteri miktarda ahşap ve taş gibi materyaller mevcuttu ve köylerin kurulması açısından kolaylık arz etmekteydi.

---

⁹² Girit’te muhtariyet ilan edilmesinden sonra, 1898 yılında Eptropi Cemiyeti eylemlerini daha rahat gerçekleştirebilmek için Osmanlı Devleti’nin ada ile bağlantısını kesip, adadan askerlerinin çekilmesini istemekteydiler. Girit’te İcra Komitesi göreve başladıktan hemen sonra, maddi kaynak elde edebilmek için aşar gelirlerini toplamak istemişlerdir. Osmanlı Devleti’de bu olayı protesto etmek için vergi dairesine girmeye başlamasıyla buradaki memur ve halkın direnişiyle karşılaşmış ve olaylar kısa sürede büyümüştür. Bunun üzerine İngiliz hükümeti askeri mahkeme oluşturarak; Osmanlı Devleti’nin bir ay içerisinde adadan tahliye edilmelerini gerektiğini bildirmiş ve Osmanlı Devleti baskılara daha fazla dayanamayarak, tüm askerlerini bölgeden çekmek zorunda kalmıştır. Askerlerin geri çekilmesiyle adadaki nüfusun yarısı Anadolu’ya göç etmiştir. Girit’te 1897 yılında yapılan sayımda 70.000 Türk’e karşılık 230.000 Rum yaşamaktaydı fakat olayların ardından 1900 sayımında Türkler 33.496 nüfusa düşmüş, Rumlar ise; 269.319 a yükselmişlerdir. Bu olay adadaki Türk ve Rum nüfusu dengelerini alt üst etmiş böylelikle Osmanlı’nın Girit’teki hâkimiyeti büyük darbe almıştır. Bkz. Emin Ünsal, *Girit’in Türk Hâkimiyetinden Çıkışı*, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2009, s.92-93.

⁹³ Tuncay Ercan Sepetçioğlu, “Kozan’da Bir Sultan Hamit Mirası: Adana’nın Giritli Muhacirleri ve Şevkiye Köyü” *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt III*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, s.92-94.

Son olarak; Adana vilayetinin iskâna uygun olmasının sebebi; stratejik açıdan getirdiği avantajlardır. İmparatorluğun dört bir yanından göçmenler gelmiş iskân için gerekli köyler inşa edilmiştir. Ayrıca Aydın vilayetinden sonra Adana, Girit muhacirlerinin en fazla ağırlandığı ikinci şehir olabilmeyi başarmıştır. Adana'ya Girit vilayetinden gelen ilk göç dalgası 14 Ekim 1899 tarihinde gerçekleşmiştir ve 767 hane 2.946 kişilik bir nüfustan oluşmaktaydı. Nihai olarak 6 bini aşkın Giritli Muhacir Adana'ya gelmiş bu rakam ise toplamda 40 bin civarında tahmin edilen Giritli Müslümanların yaklaşık %15-16'sına denk gelmektedir. 20. yüzyılın başında Osmanlı idaresi Giritli Muhacirler için toplam 22 adet köy inşa etmişler bunlardan 10'u Adana ve çevresinde inşa edilmiştir.⁹⁴

İzmir kenti Adana dışında muhacirlerin toplanma merkeziydi. Kentin derme çatma yerlerinde ikamet etmekteydiler ve nahoş olaylar yaşamaktaydı, bu olayların üzerine Aydın ve Manisa Sancakları ile Konya, Halep, Beyrut, Trablusgarp, Şam ve Adana vilayetlerine sevk edilmişlerdir. Adana'ya göç edilmelerinin temel sebebi elverişli iklimi ve tarım arazileridir. Bunun yanında bölgedeki Ermenilerin nüfuzunun kırılması önemli bir etken olmuştur. Girit Muhacirleri Kozan Sancağının merkezi olan Sis kazasına 1900 yılında İzmir üzerinden gelmişlerdir. Ancak muhacirler Kozan'a geldiklerinde muhacir evleri ve köyleri kurulmamıştı bu sebeple ilk başlarda Deliçay'ın batısında çadırlarda kalmışlardır. Kafiledeki bazı kadınlar ise; Duyun-u Umumiye İdaresi ve askerlik şubelerinin alt katlarında konaklamışlardır. Bu köyün kurulması bilinçsizce değildi; bilakis belirli bir plan çerçevesinde hareket edilmişti. Buna göre Ermenilere kalkan olarak görülmüştür. Giritliler şehrin girişine bilinçli olarak yerleştirilmişlerdir, asıl amaç kentin girişinin kontrolünün Türkler tarafından sağlanmış olmasıydı.⁹⁵

Sonuç olarak; Girit'te Rum ayaklanmasının meydana gelmesiyle Giritli göçmenler Osmanlıya sığınmış, bunlardan bir kısmı Adana vilayetine gelmiştir. Burada köyler kurup, ekip biçmek için gerekli aletleri temin etmişler, sosyal ve ekonomik hayata uyum sağlayarak yaşamlarını idame ettirmişlerdir.

⁹⁴ Sepetçioğlu, *a.g.e.*, c.3, s.95-97.

⁹⁵ Sepetçioğlu, *a.g.e.* c.3, s.101-105.

2. BÖLÜM: ADANA ERMENİ OLAYLARI VE NÜFUSA ETKİSİ

2.1. Adana'da Ermeni Nüfusu

Osmanlı Devletinde ilk nüfus sayımları ya vergilerin toplanması için ya da ya da askere gidecekleri belirlemek için yapılmış, sadece erkek nüfus sayılmıştır. Nüfus hakkındaki ilk veriler Osmanlı Klasik döneminde tapu tahrir defterlerinde yer almaktadır. Bu defterler vergi mükellefi olan kişileri tespit etmek amacıyla hazırlanmıştır.

Tahrir defterleri, vergi mükelleflerinin tespiti için hazırlanmıştı fakat demografik yapı hakkında da sınırlı da olsa bilgiler vermekteydi. Vergi toplamak ana hedef olduğu için toplumun her kesimi ırk ve dine göre sınıflandırılmış ve kaydedilmiştir. Müslümanların yanında Rum, Ermeni ve Yahudi gibi etnik unsurlar ayrı ayrı kaydedilmiş ve bazı araştırmalarda Yahudilerin Ermeni cemaati içerisinde ve Süryaniler de “Ermanine” adı altında gösterilmiştir.⁹⁶

Adana'ya ait olan 1525 tarihli mufassal defterine göre; Adana 587 neferin yaşadığı bir şehir idi ve bunlardan 82 tanesi Gayrimüslim kesimi oluşturmaktaydı. Ayrıca Ceyhan yakınlarında ve Toroslarda 17.783 neferi bulunan nüfusun 255'i Ermeni nüfusuna kayıtlı idi. 1572 yılında ise; Gayrimüslim sayısı 441 nefere ulaşmıştır.⁹⁷

XVI. yüzyılda Adana nüfusu ve Ermeni nüfusunu kıyaslayacak olur isek; Adana'da Müslüman nüfus; 8.690, Ermeni Nüfus; 501, Karaisalı nahiyesinde Müslüman nüfus; 2.785, Ermeni nüfus; 716, Ayas nahiyesinde Müslüman nüfus 4.074, Ermeni nüfus 230 olarak verilmiştir. Diğer nahiyelerde Ermeni Nüfus belirtilmemiş olup sadece Müslüman nüfusa ait bilgiler verilmiştir. Berendi nahiyesinde Müslüman nüfus; 3.442, Dünderli nahiyesinde 10.199, Hacılı nahiyesinde; 4.158, Kınık nahiyesinde; 7.869, Sarıçam nahiyesinde; 15.152, Yüreğir nahiyesinde; 12.050 olmak üzere toplam Müslüman nüfusu 68.419, Ermeni nüfusu 1.447 olarak verilmiştir ve Adana'daki Müslüman nüfus, Ermeni nüfusun yaklaşık 47 katına denk gelmektedir. XVII. yüzyıl başlarında Anadolu'ya gelen Polonyalı

⁹⁶ Y.Halaçoğlu, *a.g.e.* s.5-6.

⁹⁷ Yılmaz Kurt, “1831 Yılında Adana Ermenileri” *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt II*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, s.359-361.

Simeon bölgedeki Süryani ve Rumların Ermenice konuştuklarını ve kimin Rum, kimin Ermeni, kimin Süryani olduğunun tam ayırt edilemediğini dile getirmiştir ki; bu olay Osmanlı yönetiminin eşitlikçi anlayışından din, dil, ırk ayrımı gözetmemesinden gelmiştir ve Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsünü yansıtmaktadır.⁹⁸

1831 tarihli nüfus defterlerine göre; Adana merkez ve bazı köylerde Gayrimüslim nüfus 2.647 kişiden oluşmaktaydı. 1836 yılına gelindiğinde Adana'da, 1.000 tanesi Ermeni olmak üzere toplamda 8.000 hane vardır. Vital Cuinet'e göre ise; vilayette 158.000 Müslümana karşılık 173.389 Hristiyan ve 72.050 inancı belli olmayan kimse yaşamaktadır. Fakat araştırmalara göre belirtilen inancı belli olmayan grup içerisinde Toroslarda yaşayan Türkmen gruplarının bulunması muhtemeldir.⁹⁹

1836 yılında Ermeni nüfusunun mahallelere dağılımını inceleyecek olursak aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır.

Tablo 2.1. 1836 Yılında Adana'da Yaşayan Ermeni Nüfusunun Mahallelere Dağılımı

Mahalle adı	Mahalle nüfusu	%
Kasap Bekir	20	0.756
Han Kurbu 2	25	0.944
Zokağ-ı Döşeme	31	1.171
Kuru Köprü	35	1.322
Harab Bahçe	48	1.813
Taşçıkâr	49	1.851
Çınarlı 2	52	1.964
Bucak	58	2.191
Çukur Mescid	67	2.531
Çırak	72	2.720
Akça Mescid	82	3.098
Kefer	97	3.665
Zimniyan Tekye	115	4.345

⁹⁸ Y. Halaçoğlu, *a.g.e.* s.7-10.

⁹⁹ Yılmaz Kurt, "1831 Yılında Adana Ermenileri" *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt II*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, s.359-361.

Durmuş Fakih	131	5.591
Karasoku	192	7.253
Eski Hamam	212	8.009
Bab-ı Tarsus	148	5.591
Sarı Yakup	125	4.722
Saçlı Hamid	104	3.929
Neccârân	94	3.551
Ali Dede	72	2.720
Hızır İlyas	69	2.607
Sisli	60	2.267
Hacı Hamid	57	2.153
Halhal	52	1.964
Hammaliye	48	1.813
Kantarân	46	1.738
Baytemur	40	1.511
Kuru Köprü2	41	1.322
Serracan	31	1.171
Yortan	27	1.020
Kansafzâde	21	0.793
İlyas	39	1.473
Toplam	2.357	100

Kaynak: Yılmaz Kurt, “1831 Yılında Adana Ermenileri” *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt II* Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, .s.362.

1836 yılında Adana’da Ermeni nüfusu 33 yerleşim birimine dağılmış olup; en çok Eskihamam mahallesinde toplandıklarını görmekteyiz. Bu dönemde nüfus 2.357 olarak kayıtlara geçmiştir.

Ermeni Patriği 1880 tarihinde İngiliz elçiliğine Doğu vilayetlerindeki Ermeni nüfusu hakkında bir istatistik yollamış ve Bitlis, Hakkari, Erzurum ve Van olmak üzere 4 ildeki toplam Ermeni nüfusunu 1.150.000 olarak vermiş, fakat bu rakam manipülasyon yapılarak hakiki rakamın üstü örtülmeye çalışılmıştır. Yapılan araştırmalarla gerçek rakamın 450.000 geçmeyeceği bilinmektedir. Aynı patrik 1880

yılında sefarete verdiği ikinci rakamlar ise; 373.000 Ermeni ve 85. Nestoryen olarak geçmektedir.

Seyyah olan Vital Cuinet Osmanlı Devleti'nin nüfus istatistikleri ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. La Turquie D'asie kitabına baktığımız zaman; salnâmelerden faydalandığını ve Osmanlı nüfus sayımlarını kullandığını, ayrıca uzun yıllar boyunca gerçekleştirmiş olduğu seyahatleri sırasında topladığı bilgileri dile getirmektedir. Özellikle ırk ve din temelli veriler gerçekleştirmiş; 1881 nüfus sayımından yararlanmıştı. Verdiği bilgileri değerlendirecek olur isek; genellikle ırk ve din temelli olduğu için nüfus yapısını ve etnik unsurlarını ortaya koyacak niteliktedir diyebiliriz, yine 1892 yılında yaptığı istatistiklere göre Osmanlı Ermenilerini 1.475.011 olarak vermiştir.¹⁰⁰

1882,1907 ve 1912 yılı Adana nüfusunu dini inançlara göre sınıflandırıp inceleyecek olur isek; aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır.

Tablo 2.2. 1882,1907 ve 1912 yılı Adana Vilayeti Nüfus Sayımı

-1882 Yılı-	Adana Nüfusu
Müslüman Nüfus	341.376
Gayrimüslim Nüfus	54.973
Toplam Nüfus	396.349
-1907 Yılı-	Adana Nüfusu
Müslüman Nüfus	435.795
Ermeni Nüfus	47.047
Rum Nüfus	11.067
Toplam Nüfus	493.909
-1912 Yılı-	Adana Nüfusu
Müslüman Nüfus	443.937
Gayrimüslim Nüfus	74.930
Toplam Nüfus	518.867

Kaynak: Remzi Kılıç, Hüseyin Klavuz, “Adana Ermeni Olayları (1909)” *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt III*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016.s.319.

¹⁰⁰ Vital Cuinet, *La Turquie D'asie, Paris*, 1892, s.53-57.

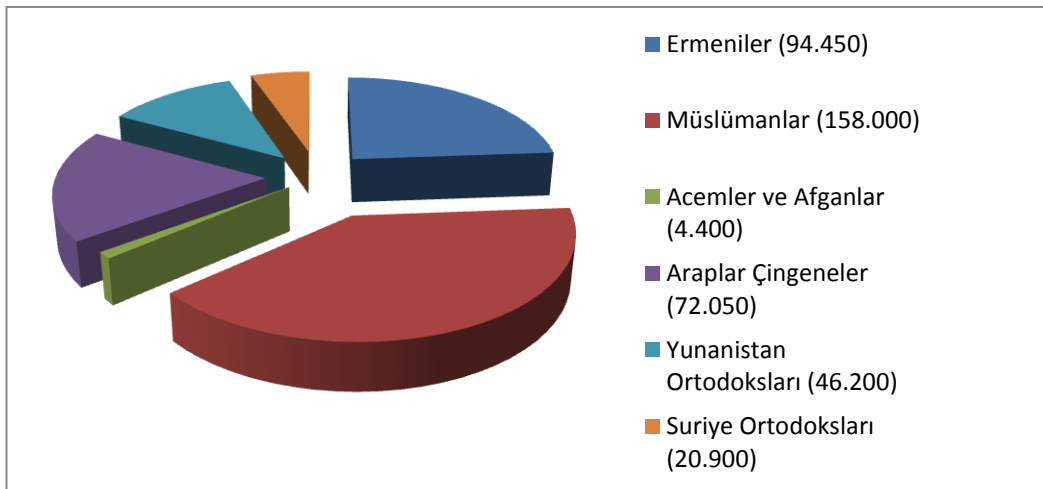
1882 yılında yapılan Adana sayımında nüfus 396.349 olarak belirlenmiş olup; 25 yıl sonra 1907 sayımında 97.560 kişi artarak, nüfus 493.909'a yükselmiştir. 1912 yılında yapılan sayımda da nüfus 7 yılda 97.56 kişi artış göstermiş ve 518.867'ye yükselmiştir. Tablodan da anlaşılacağı üzere 7 yılda nüfus artışı hızla yükselmeye başlamıştır. Bunda Adana'nın henüz işgale uğramaması ve sağlık hizmetlerinin daha iyi olması ve insanların psikolojik olarak daha rahat olması sebep gösterilebilir.

Tablo 2.3. 1891-1909 Yılları Arasında Adana'da Yaşayan Milletlerin Nüfus verileri

Ermeniler	94.450
Müslümanlar	158.000
Acemler ve Afganlar	4.400
Araplar Çingeneler ve Diğerleri	72.050
Yunanistan Ortodoksları	46.200
Latinler	4.539
Suriye Ortodoksları	20.900
Toplam Nüfus	403.539

Kaynak: Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme*, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2001, s.135.

Grafik 2.1. 1891-1909 Yılları Arasında Adana'da Yaşayan Milletlerin Nüfus Verileri

Tablo ve grafikte görüldüğü gibi Müslümanlardan sonra gelen nüfusu en büyük halk Ermenilerdir. Fransız kaynaklarından alınan bilgilere göre de; Ermeni nüfusu 90.450'dir ve rakamlar arasında tutarlılık olduğu görülmektedir.

Tablo 2.4. 1909 Yılında Adana'ya Sevk Edilen Ermenilerin İl ve İlçelere Göre Nüfus Dağılımı

-Adana -	Kütüğe Kayıtlı Nüfus
Adana	14.216
Karaisalı	21
Ceyhan	316
Toplam	14.553
-Osmaniye-	Kütüğe Kayıtlı Nüfus
Cebel-i Bereket	753
İslahiye	496
Dörtyol	7068
Bahçe	3092
Hassa	766
Toplam	12.175
-Kozan-	Kütüğe Kayıtlı Nüfus
Kozan	3565
Kadirli	1079
Saimbeyli (Haçın)	10.533
Feke	2217
Toplam	17.394
-Silifke-	Kütüğe Kayıtlı Nüfus
Gülнар	7
Mut	0
Anamur	0
İçil	306
Toplam	313
İl Toplamı	44.435

Kaynak: Erdoğan Karakuş, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 Cilt I*, Ankara, 2005, s.150.

1909 yılında Adana'nın il ve ilçelerine toplam 44.435 kişi kaydedilmiş olup; en çok yerleştirme yapılan birim Kozan olmuş, daha sonra Adana Merkez gelmiş ve bu sırayı Osmaniye takip etmiştir. En çok iskânın Kozan'a yapılma sebebi; arazi yapısının Adana Ovasının devamı niteliğinde olması, verimli tarım arazilerine sahip olması ve Adana il merkezine 68 km. uzaklıkta olması iskânın en çok Kozan'a yapılmasında önemli etkenler olmuştur.

1914 senesinde Adana'da 341.943 Müslüman, 8.974 Rum, 52.650 Ermeni yaşamaktadır.¹⁰¹ Berlin kongresine bağımsız bir Ermenistan kurmak ümidiyle gelen Ermeniler taleplerini haklı göstermek için nüfus sayılarında mübalağa etmişler gerek Osmanlı Devleti gerekse diğer devletlerle kıyaslanmayacak kadar uçuk rakamlar vermişlerdir. Fakat bu nüfus oranları ne Berlin kongresinde ne de Osmanlı hüviyetinde itibar görmemiştir, o dönemde dünya genelindeki toplam Ermeni nüfusu 3 milyonu ancak bulmaktaydı. Ermeni nüfusu hakkında doğru karar verebilmemiz için Osmanlı kaynakları ve Batı kaynaklarını incelememiz gerekmektedir.

Batı kaynaklarına baktığımız zaman Hovannisian Türkiye'deki Ermeni nüfusunun 1.5-2 milyon arasında olduğunu savunmakta, Pastırmacıyan 1914 yılında dünya genelinde 4.100.000 Osmanlı Devleti'nde 2.100.000 Rusya'da 1.700.000 Ermeni olduğunu belirtmektedir. Jaques De Morgan rakamlarını Çobanyan'dan almıştır ve 1914 yılında Türkiye'de 2.380.000 Ermeni olduğunu dünya genelinde ise; sayılarının 4.160.000 olduğunu belirtir. Son olarak Marcel Leart'ın patrikhaneye ilettiği Ermeni nüfusu Adana vilayetinde 280.000 Türkiye genelinde ise; 2.660.000 olarak verilmiştir.¹⁰² Mübalağa yapmayan Ermeni yazar Vahren Vardapet Ceride-i Şarkıye Gazetesinin 3/15 Aralık 1886 tarihli sayısında bütün Hristiyan nüfusun 1.263.900 olduğunu belirtmektedir.

Ermeni Patriği Nerses de Anadolu'da yaşayan Ermeni nüfusu hakkında bilgi vermiş, Berlin Kongresine bir muhtıra göndererek, Anadolu'da 2.5 milyonu aşkın Ermeni yaşadığını sadece Erzurum ve Van vilayetinde 1.150.000 Ermeni olduğunu bu sebeple Anadolu'da müstakil bir Ermenistan kurulmasını talep etmiştir. İngilizler bu rakamları abartı bulmuşlar ve Nerses'ten açıklamalarını istemeleri üzerine Patrik

¹⁰¹ Erdoğan Karakuş, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 Cilt I*, Ankara, 2005, s.602.

¹⁰² Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s.85-86.

Nerses: “*Bu verilerin patrikhanede kayıtlı olduğunu Ermeni kiliselerinde doğan ve ölen Ermenilerin bu defterlere kaydedildiğini iddia etmiştir. Fakat tam olarak hesaplama yöntemini belgelememiştir.*”¹⁰³ Osmanlı Devleti de Nerses’in sunmuş olduğu bu rakamların gerçeği yansıtmadığına dair beyanda bulunmuştur.

Konunun daha iyi anlaşılması için Osmanlı Arşivlerinden alınan belgelerin incelenmesinde fayda vardır. T.C Başbakanlık Osmanlı Arşivinden alınan arşiv vesikasına göre; Ermeni Patriği olan Nerses’in Ermeni nüfusu ile ilgili asılsız bir cetvel yayınlamasını yalanlama için Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Halep ve Adana vilayetinde yaşayan bütün tebaa miktarı hakkındaki malumat’ın orijinali ve özet olarak Türkçe tercümesi aşağıdaki gibidir.

Hû/Huve

Adliye ve Mezâhib Nezâreti/ Mektûbî Kalemi

*Mâbeyn-i Hümâyûn-ı Hazret-i Padişâhî Başkitâbet-i Celîlesi
Cânib-i Âlisine*

Ermeni Patriki müteveffa Mösyö Nersis Kürdistan’a Ermenistan ta’bîr ederek ve Ermenilerden ma’dûd olmayan nice tavâ’ifi Ermenilere katup Memâlik-i Mahrûse’de mevcûd olan nüfusunu pek ziyâde göstererek asılsız bir nüfus cedveli neşr ile Avrupa eşkâr-ı umûmiyesini tahdiş etmişti. Hâlâ Ermeni komiteleri anın izine basub gidiyorlar ve hâlâ o yalancı defter tekzîb olunmadığından Avrupa’nın yanlış zehâbı tashîh olunmamıştır. Hâlbuki Ermenilerin nüfus-ı mevcûdesi Nersis’in i’lân ettiği mikdârdan çok dündür. Bunu isbât için Ermenilerin kesret üzere buldukları eyâlâtdaki nüfus-ı mevcûdesiyle o eyâlâtda bulunan ehl-i İslâm’a ve sâ’ir akvâma nisbetlerini hâvî bir cedvel bi’t-tanzîm leffen takdîm kılındı ki Ermenilerin iddi’alarını tekzibe kâfi olacağından bir vesîle-i münâsebe ile bu cedvelin i’lânı

¹⁰³ Gürün, a.g.e. s.41.

*muvaafık-ı hâl ve maslahat görünmekle ol bâbda emr ü fermân
hazret-i men-lehü'l-emrindir.*

Fî 9 Kânûn-ı sâni sene (1)305 (21 Ocak 1890)

Nâzır-ı Adliye Bende¹⁰⁴

Türkçesi:

Adliye Nezareti / Mektubi Kalemî

Hazreti Padişahın Özel Kalem Müdürlüğüne;

*Ermeni Patriki vefat etmiş olan Mösyö Nersis Kürdistanı,
Ermenistan tabir ederek ve Ermenilerden belli olmayan nice
güruhları Ermenilere katıp korunmuş memleketlerde mevcut
olan nüfusunu pek fazla göstererek asılsız bir nüfus cetveli
yayma ile Avrupa kamoyunu oyalamıştı. Hala Ermeni
komiteleri onun izinde gidiyorlar ve hala o yalancı defter
yalanlanmadığından dolayı Avrupa'nın yanlış fikre kapılması
önlenememiştir. Hâlbuki Ermenilerin nüfus miktarı Nersis'in
ilan ettiği miktardan oldukça aşağıdadır. Bunu ispat için
Ermenilerin çok oldukları eyaletteki nüfus miktarıyla o
eyalette bulunan Müslümanlara ve diğer milletlere
kıyaslamalarını kapsayan bir cetvel tanzim ederek sunuldu
ki; Ermenilerin iddialarını yalanlayacağından bir yol
bulunarak bu cetvelin ilanı uygun ve önemli görünmekle emir
ve ferman velayet emiri hazretlerininindir.*

9 Ocak 1305 senesi (21 Ocak 1890)

Kulunuz Adliye nazırı

¹⁰⁴ BOA, Y.PRK.AZN: 4-16.

Ayrıca 1878 tarihinde Berlin Konferansı sırasında Patrik Nerses tarafından Osmanlı Devletinin bünyesinde barındırıldığını iddia ettiği 2.660.000 Ermeni nüfusu ile ilgili rakamın herhangi bir gerekçeye dayandırılmadığı ortaya çıkmıştır. Adana nüfusunu 86.000 Müslüman ve 134.000 Hristiyan olarak göstermektedir. Konu ile ilgili bütün kaynaklara bakıldığında Müslüman nüfusun daha fazla olduğu görülmektedir. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Hikmet Özdemir ve Ramazan Çalık, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara, 2010, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.21.

Nersis'in sunmuş olduğu; Anadolu'da yaşayan 2.5 milyon Ermeni nüfusunun mübalağa olduğu beyan edilerek; Osmanlı Devleti'nin Ermeni nüfusu hakkında sunduğu cetvel aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2.5. Nersis'in Sunmuş Olduğu Anadolu'da Yaşayan Ermeni Nüfus Miktarına Karşılık Osmanlı Devleti'nin Ermeni Nüfusu Hakkında Sunduğu Cetvel									
	Erzurum	Bitlis	Van	Diyarbakır	Elazığ	Sivas	Halep	Adana	
Müslüman	444.671	167.054	282.582	240.574	300.194	735.489	663.416	336.914	
Ermeni	101.119	101.358	71.582	45.291	73.178	112.649	50.182	31.876	
Süryani	-	1.981	-	13.649	-	-	3.841	97	
Nasturi	-	-	59.500	-	-	-	-	-	
Rum	3.356	-	-	1.437	543	36.822	7.525	5.847	
Katolik	6.730	4.948	1.930	6.348	2.464	2.943	19.927	1.401	
Protestan	1.970	1.498	-	3.975	4.971	2.493	9.183	2.150	
Yahudi	6	-	2.900	1.170	2	220	9.599	3	
Çingene	15	159	-	-	-	1.585	-	-	
Ecebi	292	-	-	-	-	-	-	410	
Toplam	559.129	276.998	418.494	312.444	381.352	892.201	763.673	378.698	

Bu nüfus verileri Ermeni patriği Nerses'in verdiği rakamlara karşı Osmanlı Devleti'nin sunmuş olduğu verilerdir.¹⁰⁵

Britannica Ansiklopedisi 1910 yılı baskısında Türkiye'deki Ermeni nüfusunu 1.500.000 olarak vermekte dünyadaki Ermeni sayısını ise; 2.900.000 olarak belirtmektedir. Fakat aynı eserin 1953 yılında basılan sayısına baktığımız zaman Türkiye'deki Ermeni nüfusu 2.500.550 olarak verilmektedir. Rakamların arasındaki tutarsızlığın kaynağına indiğimizde 1910 basımında verilen rakamın bir İngiliz yazarı 1953 baskısında ise bir Ermeni yazar olduğunu görmekteyiz.¹⁰⁶

Osmanlı Kaynakları

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda nüfus sayımı yapılmadığı ileri sürülerek verilen rakamların farazi olduğu söylenmiştir, fakat bu doğru değildir. Çünkü Padişah Abdülhamit Amerikan elçisini kabul ettiği zaman kendisine nüfus sayımları hakkında bilgi verilmiş ve konuyu dikkat çekici bulan Abdülhamit modern nüfus sayımı için hazırlıklara girişmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti'nde 1896 yılında yapılan sayımda Ermeni nüfusu 1.157.519, 1905 yılı sayımında 1.173.233, 1914 sayımında ise; 1.294.851 olarak verilmiştir. Verilen rakamların kıyaslanmasıyla aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁷

---

¹⁰⁵ BOA, Y.PRK.AZN: 4-16.

¹⁰⁶ Gürün, *a.g.e.* s.90-93.

¹⁰⁷ Yabancı yazarların verdikleri bilgiye ek olarak; 1896 yılında: Felix Weber Osmanlı Ermenileri'nin sayısının 1.000.000 olduğunu, 1901 yılında: H.F.B. Lynch 1.325.246 ve Ludovic de Constenson'un 1.383.779 Ermeni'nin yaşadığını dile getirdiği ve 1913 yılında ise; Ermeni Patrikhanesi'nin 1.915.651 dediği rakama Lodivc de Constenson'un 1.400.000 olarak verdiğini görmekteyiz.

Ayrıca 1914 yılında; Daniel Panzac'ın 1.5-1.600.000, Justin McCarthy'in 1.698.303, Stanford J. Shaw'ın 1.294.851, David Magie'nin 1.479.000, Osmanlı nüfus Sayımı istatistiklerinin ise rakamı 1.229.007 olarak verdiğini görmekteyiz.

Ek olarak Dr. Johannes Lepsius Osmanlı'da yaşayan Ermeni sayısının 1.845.450 kişi olduğunu ifade etmiştir. Bkz.: Yusuf Halaçoğlu, vd. *Ermeniler*, s.49-50.

Tablo 2.6. 1896-1953 Yılları Arasında Osmanlı Devleti’nde Yaşayan Ermenilerin Yabancı Araştırmacılar Tarafından Verilmiş Nüfus İstatistikleri

Hovvanisan	1.500.000 - 2.000.000
Pastırmacıyan	2.100.000
Jaques De Morgan	2.380.000
Marcel Leart	2.660.000
Vahren Vardapet	1.263.900
Clair Price ve Alexander Powell	1.500.000
Britanica Ansiklopedisi (1910 basımı)	1.500.000
Britanica Ansiklopedisi (1953 basımı)	2.500.550

Elde ettiğimiz veriler tehcir kanunu çıktığı zaman yani 1915 yılına ait verilerdir ve Batı kaynakları ile Ermeni kaynaklarının verdiği rakamların ortalaması 2.000.000 üzeridir, fakat o dönemde Osmanlı kaynakları Ermeni nüfusunu 1.300.000-1.400.000 gibi rakamlar olarak göstermekteydiler.¹⁰⁸ Son olarak resmi Osmanlı İstatistiklerine göre 1914 yılında Adana vilayet nüfusu 57.686 olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁰⁹

2.2. II. Meşrutiyet ve Ermeni Olaylarının Gelişme Süreci

1908 yılında Türkiye’de II. Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle birlikte Osmanlı ülkesinde meydana gelen bu değişiklik muhafazakâr Ruslar tarafından takdirle karşılanmış öyle ki; Bolşevik kanadının lideri Lenin bile İsviçre’den bu hareketi tasvip eden yazılar yazmıştır. Meşrutiyet’in ardından Ermeni toplumu Adana’daki Tanin gazetesi ayrıcalığıyla İstanbul’a tebrik mesajları göndermişlerdir.

31 Temmuz 1908 yılında Sir.E.Grey’den, Sir. G.Lowther’e gönderilen mektupta “*Türkiye’nin eğer bir parlamento kurup hükümet şeklini değiştirmesi Mısır’ın da bir Anayasa istemesine sebep olacaktır ve bu durum bizim aleyhimize olacaktır.*” şeklinde bir mektup göndermiş ve rahatsızlığını dile getirmiştir.¹¹⁰

¹⁰⁸ Gürün, a.g.e. s.94-95

¹⁰⁹ Gürün, a.g.e. s.103.

¹¹⁰ Ahmet Erdoğan, Alev Dikici, 1909 Adana Ermeni Olayları 5 Adanalı Ne Diyor, Adana, Akademisyen Kitabevi, 2016, s.61.

II. Abdülhamit 23 Temmuz 1908 yılında ikinci defa Meşrutiyeti ilan etmiştir. Bu durum bütün devletler tarafından sevinçle karşılanmış fakat Ermenilerin bundan faydalanmak istemesi üzerine uzun ömürlü olmamıştır. Nitekim İngiltere, Rusya ile birlikte hareket etme kararı almış, Osmanlı Devleti'ni taksim etme amacıyla harekât etmişlerdir. “Ermeni Islahatı” adıyla Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan müdahalelerde birlikte harekât etme kararı almışlardır. II. Abdülhamit'in koyduğu silah ithalatı yasağını meşruti idare kaldırmıştır ve bu olay Ermenilerin silahlanmasına ve terör faaliyetlerine girişmesine zemin hazırlamıştır.

Silah taşımada getirilen esneklikler neticesinde halk kolayca silahlanmış, bazı liderler ve papazlar ise yandaşları silah almak için cesaretlendirmişlerdir. Özellikle Adana isyanı tarihinde önemli bir rolü bulunan Muşeg Adana bölgesini tek tek dolaşiyor “*bir ceketi olan onu satıp silah alsın*” diyerek isyancıları isyana teşvik ve telkin ediyordu. Muşeg adamlarını silahlandırmak için, Avrupa'dan silahlar temin etmiştir ve tek dolumda seri atış yapabilen revolver diğer ismiyle altıpatlar isimli silahları getirtmiştir.

Muşeg ideallerini gerçekleştirebilmek için II. Abdülhamit idaresinden faydalanmış ve dönemin Adana Valisi Bahri Paşa ile dostluk ilişkileri gerçekleştirmiş, böylelikle Ermeni isyanlarının alt yapısını sağlamlaştırmıştır. Artık Ermeniler açık açık silahlı talim yapıyorlar ve silah alışverişlerini alelade gerçekleştiriyorlardı. Hükümet kayıtlarına göre; II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte İskenderun ve Mersin gümrüklerinden toplam 12.840 silah Adana'ya getirilmiştir.¹¹¹

Bekledikleri güce ulaşan Ermeniler Tarihler 14 Nisan 1909 Muşeg öncülüğünde Adana'da isyan hareketini başlatmışlar Adana'da, Tarsus'ta, Misis'te, Erzin'de, Dört Yol'da Ermenilerin çoğunluk oldukları yerlerde katliamlar başlamıştır.¹¹² Türklere karşı başlattıkları saldırılarla başlayan olaylar tarihimizde “Adana Olayı” olarak anılagelmiştir. Türklere ile Ermeniler arasında yapılan çatışmalar Adana ili ve çevresinde 3 gün sürmüştür, bu olaylardan 11 gün sonra ise;

¹¹¹ Remzi Kılıç, Hüseyin Klavuz, “Adana Ermeni Olayları (1909)” *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt III*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, s.320-321.

¹¹² Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s.175.

Adana merkezde Ermenilerin ordugâha ateş açmaları üzerine “İkinci Adana Olayı” çıkmış fakat kısa sürede bu girişim bastırılmıştır.¹¹³

2.3. Adana Olaylarının Sonuçları

14 Nisan 1909 yılında başlayan çatışmalar 26 Nisan 1909 yılında sona ermiştir. Toplam 12 gün süren şiddetli çatışmalar sonucunda birçok insan hayatını kaybetmiştir. Adana olaylarının sonucunda en çok ihtilafa düşülen konu; ölen insan sayısıdır. Bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır. Osmanlı resmi kayıtlarına göre; 5.400 kişi ölmüştür, fakat İngiliz Büyükelçisi Lowther bu sayıyı düşük bulmuş ve ölenlerin sayısının 15.000-20.000 civarında olduğunu dile getirmiştir. Vali Cemal Paşa ise; ölenlerden 17.000 kişinin Ermeni, 1.850 kişinin ise; Müslüman olduğunu, toplamda 18.850 kişinin öldüğünü bildirmektedir.¹¹⁴

Edirne milletvekili olan Ermeni asıllı Babikyan ölü sayısını 19.479 olarak vermiştir. Olaylar öncesinde Adana nüfusu 45.000 idi, bunlardan 27.000 Türk 13.000 Ermeni yaşamaktaydı verilen rakamlar ise ölü sayısını 20-30.000 civarında göstermekteydi şayet o kadar Ermeni ölseydi Adana’da Ermeni nüfusu kalmazdı. Adana’da o sırada 13.000 Ermeni yaşamaktaydı şehir dışından da 10.000 Ermeni gelmiş ve civardan da 10.000 civarında Ermeni bölgeye intikal etmiştir. Hepsinin isyana katıldıkları düşünülse dahi 30-35.000 arası Ermeni nüfusu ortaya çıkmaktadır. Cemal Paşa’nın verdiği bilgilere göre de isyana katılanların yarısı yaşamını yitirmiştir.

Ermeni komitecileri ise; Avrupa’ya yazdıkları raporda 30.000 kişinin öldüğünü söylemişlerdir. Adana valiliğinden verilen bilgiye göre; ölenlerin sayısı 10.000’den aşağıdır. Bu veriler tartışılırken dönemin Dâhiliye Nazırı rakamlar arasındaki tutarsızlığı ortadan kaldırmak için bir araştırma yapılmasına karar vermiş ve araştırma neticesinde Müslümanlardan 1.924 kişinin, Ermenilerden ise; 1.455 kişinin öldüğü, 382 kişinin yaralı olduğunu açıklamıştır. Yine aynı raporda toplam nüfusun 350.000 olduğu, Ermeni nüfusun ise 48.447 kişi olduğunu belirtmiştir. Bu

¹¹³ Gözde Ramazanoğlu, *Adana da Tarih Tarihte Adana*, İstanbul, Kare Yayınları, 2012, s.76.

¹¹⁴ Remzi Kılıç, Hüseyin Klavuz, “Adana Ermeni Olayları (1909)” *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt III*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, s.327.

bilgiler ışığında 20.000 civarında Ermeni'nin öldürülmesi verilen sayının yarısı demektir ve bu da biraz abartılı görülmektedir.¹¹⁵

Adana Valiliği Ermenilerin ölenler hakkında yanlış sayı verdiğini ileri sürerek daha derinlemesine bir araştırma yapılması, ölü ve yaralı sayısının daha kesin ve sağlıklı bir şekilde tespit edilmesi için Dâhiliye Nezareti'ne yazı göndermiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Türkçe Tercümesini yaptığı rapor aşağıda verilmiştir.

Telgrafnâme

Mahrec Merkezi: Adana

Sevk Numarası: 14

Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'ne

C. 23 Nisan sene [1]325. Devam eden müsâdemâtın mûcib olduğu telefâtve mecrûhînin tayin ve iş'âr-ı mikdarı hakkında Jandarma ve Polis İdaresi'ne, mülhakâta tebligât ve te'kidâtda bulundum. Alınan jurnallerle cevablardaki makâdir ber-vech-i âtî arz olunur. Adana Kasabası'nda İslâm'dan 345 maktûl ve 200 mecrûh ve Ermeni'den 525 maktûl ve 250 mecrûh olup Adana'ya mülhak kurâ ve mezâri'de dahi İslâm'dan 625 ve Ermeni'den 250 maktûl ve İslâm'dan 40 ve Ermeni'den 30 mecrûh Merkez-i Vilâyet Kazası'na mülhak Karataş Nahiyesi'nde İslâm'dan 3 maktûl ve 4 mecrûh ve Ermeni'den 30 maktûl, 1 mecrûh ve Misis Nahiyesi'nde İslâm'dan yüz otuz beş maktul ve 37 mecrûh ve Ermeni'den 81 maktûl ve 36 mecrûh ve Kozan Sancağı Merkez Kazası'nda İslâm'dan 1 ve Ermeni'den 29 maktûl ve Kars Kazası'nda İslâm'dan 17 maktûl ve 13 mecrûh ve Ermeni'den 11 maktûl ve 6 mecrûh ve Haçin Kazası'nda İslâm'dan 78 maktûl ve 10 mecrûh ve Ermeni'den 15 maktûl ve 14 mecrûh ve Feke Kazası'nda yalnız Ermeni'den 2 maktûl ve Cebel-i Bereket Sancağı'nın merkez-i livâ ile Dört Yol ve civarında ve Turunçlu'da İslâm'dan 89 maktûl ve 108 mecrûh ve Ermeni'den 78 maktûl ve 28 mecrûh ve bu livâyâ tâbi Osmaniye Kazası'nda İslâm'dan 76 maktûl

¹¹⁵ Kılıç, Klavuz, a.g.e. c.3, s.326.

ve 27 mecrûh ve Ermeni'den 160 maktûl ve 19 mecrûh ve Bahçe Kazası'nda yalnız İslâm'dan 380 maktûl ve 73 mecrûh ve yine bu livâyâya mülhak Yumurtalık Nahiyesi'nde İslâm'dan 15 maktûl ve 2 mecrûh ve Ermeni'den 24 maktûl ve Mersin Sancağı'nın Tarsus Kazası'nda İslâm'dan 200 ve Ermeni'den 250 maktûl olmuş ve Hassa ve İslahiye'den henüz cevab alınamamıştır. Bu iş'ârâta nazaran İslâm'dan cem'an 1.924 maktûl ve 533 mecrûh ve Ermenilerden 1.455 maktûl ve 382 mecrûh vardır ki mecmû'-ı telefât ve mecrûhîn 4.292 nüfusdan ibaretdir. Muhaberât ve iş'ârât-ı resmiye ve ma'rûzanın bazısı tahmine ibtinâ ve bazısı da maktûlîn ve mecrûhînin gayr-ı muayyen bir mikdarı yabancı ve gayr-ı mukayyed bulunduğu cihetle mikdar-ı hakik[i]nin henüz ta'ayyün edemediği ve takdir-i hakikatin tedkikât-ı amîkaya mütevakkıf idüğü inbâ kılınıyor. Şu ifadât az çok birer suretle malumdur ve gayr-ı kat'îdir. İsttlâ'ât-ı müstahsala- i çâkerâneme gelince; hâdisenin cereyânı esnada memurîn-i hükûmetde def'-i mukâteleye iktidar ve kuvvet olmadıktan başka ta'dâd ve tayin-i mikdarına da imkân bulunamamıştır. On-on iki gündün beri hâdisenin, lehü'lhamd müsâdemât kısmen zâil olmuş ve asayiş avdet etmiş ise de, dehşeti eserinden olan havf u heyecan bittab' külliyyen mündefi' olmadığından ve memleketin hâl-i tabîisi henüz tamamıyla avdet etmediğinden memurîn-i hükûmet malumât-ı sahîha-i mükemmele ahzına muvaffak olamamışlardır. Zira Müslim ve gayr-ı müslimler kendi telefâtları mikdarını te'sirât ve hissiyât-ı hâzıralarına göre ziyade göstermeğe münhemikdirler ve mübâlağalı ifadâtta bulunuyorlar. Binâenaleyh telefâtın mikdarı hakkındaki bu iş'ârât derece-i

hakiki[y]eden dîn olduğu ne kadar muhakkak ise otuz bin kadar telefâtın mikdarı da sıhhate gayr-ı mukterin iş'ârât ve tahminâta mübtenî olduğu o kadar muhakkaktır. Fi'l-hakika müsâdemât pek ziyade hûnrîzâne ve şiddetkârâne vâki ve netice itibarıyla Ermeniler Müslümanlardan ziyade müteessir olmuşdur. Fakat telefât hakkındaki beyânât ve iş'ât pek [mü]bâlağalı olduğu nüfus-ı mevcude ile de anlaşılır. Vilâyet dahilinde mukayyed olan

Ermenilerin nüfus-ı umumîsi zükûr ve inâs 48.447 adedden ibaretdir. Vâkı [â] Bedelât-ı Askeriye Vergisi'nden vâreste olmak maksadıyla nüfus-ı mektûme ve yabancı bulunduğu gayr-ı münker olmakla beraber her hâlde yabancı ve mektûm olan nüfusun, mukayyed bulunan nüfusdan pek aşağı bulunduğu ve dúcâr-ı iğtişâşât olmayan ve musâb bulunmayan nüfus-ı gayr-ı müslimesi kesretli mahallerde olduğu nazar-ı dikkate alınırsa Ermeni tahmini yine mübâlağalıdır. Divan-ı Harb-i Askerî'nin vürûdunda ve vuku [â]tın te'sirâtı tahtında bulunmayan Hey'et-i Tahkikiye teşekkülünde tarafeynden müşevvik ve muharrik olanların bilfi'l katl ve gasb u gâret misillü harekâtda bulunanların bilâ- tefrîk-i cins ü mezheb tecziyesine başlandığı zaman telefât hakkında da tahkikât ve tedkikât-ı amîka icrasıyla mikdar-ı sahîhinin tayin edilebileceği arz olunur. Fermân.

Fî 25 Nisan sene [1]325

*Adana Valisi
Mustafa Zihni¹¹⁶*

Ölü sayısı bilanço çalışmaları ile bilinen Abdurrahman Şeref Efendi Divan-ı Harb Heyeti'nin kayıtlarına göre; 6.429 kişinin öldüğünü bildirmekte, fakat bu bilgiye itibar edilmemesi gerektiğini söylemektedir. Abdurrahman Şeref Efendi "Taraf-ı Seniyyeden Adana'ya İ'zam Olunan Hey'et-i Teştişiyeye'nin Mazbatası"nda verilen rakamların çok yüksek olduğunu ve mazbatada verilen bilgilere göre; 1.487 Müslüman, 4.196 Gayrimüslim olarak kayıt edilmiştir. Rakamlara göre; kayıtlı olmayanlar ve nereli olduğu belli olmayanlar da dâhil edilince rakam 15.000 gibi bir sayıya ulaşmaktadır. Esat Uras; kayıp sayısını 10.000'den aşağı olarak belirtmektedir. Mecliste Ermeni Mebuslar tarafından zikredilen rakamların 20-30.000 şeklinde olduğu vurgulanmış, dış basına da bu şekilde servis edilmiştir.¹¹⁷

Cemal Paşa ise; anılarında ölü sayısını 17.000 Ermeni ve 1.850 Müslüman olarak vermektedir. Resmi rakamlar 6-7 bin civarında ölüyü gösterirken; tahminler 17-20.000 arasındadır. Mersin İngiliz Konsolosluk raporları ise; görgü tanıkları ve

¹¹⁶ BOA. DH. MKT, 2807/40

¹¹⁷ Kemal Çiçek, *1909 Adana Olayları/Makaleler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s.43.

duydıkları neticesinde ölü sayısının 15-20 bin arasında olduğunu, Konsolos Doughty Wylie şehirde 2.000 kişinin öldüğünü, içerisinde 600'ünün Müslüman olduğunu bildirmektedir. Charles Woods ise; ilk olaylar sırasında vefat eden Müslüman sayısını 500 civarı, Ermeni sayısını da 700 civarı olarak göstermektedir.¹¹⁸ Adana Valisi Zihni Paşa Tanin Gazetesine 7 Eylül 1909 yılında yaptığı açıklamada: Müslümanlardan 1.186 kişinin, Gayrimüslimlerden 5.243 kişi olmak üzere toplamda 6.429 kişinin hayatını kaybettiğini bildirmektedir.

Tablo 2.7. Adana Olayları Sırasında Verilen Kayıplar

Kaza	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Adana	782	2.739	3.521
Hamidiye	175	378	553
Osmaniye	66	372	438
Misis	1	114	115
Kars	17	60	77
Karaisalı	0	2	2
Elvan Nahiyesi	1	13	14
Feke	0	2	2
Hassa	0	33	33
Islahiye	-	50	50
Haçin	78	15	93
Erzin	12	208	220
Tarsus	45	463	508
Bahçe	9	752	761
Genel Toplam	1.186	5.243	6.388

Kaynak: Kemal Çiçek, *1909 Adana Olayları/Makaleler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s.79.

Adana olaylarında 1.186 Müslüman, 5.243 Gayrimüslim olmak üzere toplam 6.429 kişi hayatını kaybetmiştir. Gayrimüslimlerin sayısının fazla olma sebebi Ermenilerin Fransızlar ve İngilizlerin kışkırtmasıyla galeyana gelmeleri ve ilk

¹¹⁸ K.Çiçek, *a.g.e.* s.44-45.

kurşunu sıklmalarındandır. Vatanlarını korumak isteyen Adanalılar gaza düşüncesiyle hareket etmişlerdir.

10 Temmuz 1909 yılında Mustafa Zihni Paşa'nın Sadâret Makamına gönderdiği yazıya göre; Adana'da çıkan olaylarda o ana kadar ölenlerin sayısı 6-7 bin civarında olduğu belirtilmiştir. Yine Mustafa Zihni Paşa'nın Tanin Gazetesine yaptığı açıklamada: Müslüman ahaliden 1.186 kişi, Gayrimüslim ahaliden ise; 5.243 kişinin hayatını kaybettiği bildirilmiştir. Dönemin Edirne Milletvekili olan Agop Babikyan ise; Ermeni Komitecileri tarafından düzenlenmiş ve miktarı mübalağa edilmiş rakamları şu şekilde belirtmiştir.¹¹⁹

Tablo 2.8. Dönemin Edirne Milletvekili Agop Babikyan'a Göre, Adana Olaylarında Hayatını Kaybeden Kişilerin Nüfus Beyanı

Öldürülenler	9.780
Tanrıverdi	1.280
Sarı Geçit	850
Ese Sacılı	1.558
Osmaniye	1.111
Bostan Çiftlik	1.277
Korular	3.623
Rumlar	250
Süryaniler	850
Keldaniler	422
Genel Toplam	21.001

Kaynak: Ahmet Erdoğan, Alev Dikici, *1909 Adana Ermeni Olayları 5 Adanalı Ne Diyor*, Adana, Akademisyen Kitabevi, 2016, s.61.

Verilere baktığımız zaman; mübalağa yapıldığı aşikârdır. Bütün ildeki Ermeni nüfusu 48.000 olduğuna göre 21.000 Ermeni'nin öldürülmesi demek Adana'da Ermeni nüfusunun kalmaması demektir. Bilakis nüfusun 25.000 kadarı olaylar çıktığında karışıklık olmayan yerlere göçmüşlerdir.¹²⁰ Osmanlı Devleti'nde nüfus miktarının tespiti için; Salnâmeler, nüfus sayımları ve istatistik defterleri

¹¹⁹ Erdoğan, *a.g.e.* s.86.

¹²⁰ Erdoğan, *a.g.e.* s.156.

dışında maliye nezareti tarafından hazırlanmış olan yıllıklar da kullanılmaktadır. Bu yıllıklara bakıldığı zaman Adana ve Mersindeki Ermeni sayısı; 1893 yılında 44.799, 1910 yılında 47.047 olup, 1914 yılında ise; 50.139 olarak verilmiştir.¹²¹

İngiliz uzmanlarca iki yıl süren çalışmalar yapılmış ve Dış İşleri Bakanlığı Tarih Birimi Başkanlarından G.W. Prothero'nun editörlüğünü üstlendiği el kitaplarında Osmanlıdaki bütün vilayet ve sancakların ayrıntılı olarak nüfus verilerini toplamışlar ve 1914 yılı ile 1919 yılında Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenileri kıyaslamışlardır. Adana iline baktığımız zaman; 1914 tarihinde 57.686 Ermeni'nin yaşadığı 1919 yılında ise; 75.000 Ermeni'nin bulunduğunu ifade edilmektedir.

2.4. Ermeni Sorununun Adana Nüfusuna Etkisi

Ermeniler başta Van olmak üzere birçok bölgede adam öldürme yol kesme olaylarına girişmesi İstanbul'a ulaşmıştı. Olayların büyümesini engellemek isteyen Enver Paşa, Talat Paşa'ya durumun vahametini bildiren bir telgraf yollamış ve tehcirin ilk işaretleri verilmişti.

Talat Paşa 23 Mayıs 1915 tarihinde 4. Ordu komutanlığına telgraf göndermiş ve boşaltılmasını istediği yerleri ve başka vilayetlere nakledilecek Ermenileri şu doğrultuda açıklamıştır:

- 1- Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri.
- 2- Halep (Merkez kazası hariç olmak üzere) İskenderun, Beylan, Cısır-i Şugur ve Antakya dâhilindeki köy ve kasabalar.
- 3- Maraş (şehir merkezi hariç) Maraş Sancağı.
- 4- Adana, Sis (Kozan) ve Mersin merkezi hariç olmak üzere, Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket Sancakları.

Burada bizi ilgilendiren kısım Adana vilayetinden gönderilen Ermenilerin göç yolculuğudur. Adana, Maraş ve Halep civarından çıkarılan Ermeniler Suriye vilayetinin doğu kısmı ile Halep vilayetinin doğu ve güneydoğu bölgesine hükümetin belirlediği yerlere iskânının sağlanması gerçekleştirilecektir.¹²² Hükümet Ermenilerin yerleştirilmesinden önce 26 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretine yazı

¹²¹ Yusuf Halaçoğlu, vd. *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, S.14-15.

¹²² Y. Halaçoğlu, *a.g.e.* s.47-49.

göndermiş ve aşağıdaki hususların yerine getirilip Ermenilerin tekrar ayaklanmaması için bir dizi önlemler almışlardır.

- 1- Ermenilerin gönderilmiş oldukları yerlerdeki Müslüman nüfusa oranı %10'u geçmemelidir.
- 2- Göçe maruz kalan Ermenilerin gittikleri köylerde kuracakları evler 50 haneden fazla olmamalıdır.
- 3- Ermenilerin ister seyahat olsun, ister nakil yoluyla olsun ev değiştirmeleri yasaklanmalıdır, gibi birtakım koruyucu önlemler almaya çalışmışlardır. Tabii tehcir kararları uygulanırken Ermenilerin hakları da göz ardı edilmemiş, kolay bir iskân hareketinin gerçekleşmesi için bazı imtiyazlarda verilmiştir, bunlar:

- 1- Ermenilerin kendilerine tahsis edilen yerlerde mal can ve namus güvenceleri sağlanacaktır.
- 2- Yeni evlerine geçene kadar işleri Muhacirin Derneğinden karşılanacaktır.
- 3- Muhtaç olan kişiler için hükümet ev inşa edecek, ekonomik olarak hayatlarını idame ettirmeleri için de çifti ve ziraat ile uğraşanlara tohumluk ayrıca alet ve edevat temin edilecektir.
- 4- Eski mali durumlarına göre emlak ve arazi temini yapılacaktır.
- 5- Geride bıraktıkları taşınır mallar kendilerine ulaştırılacak ve taşınmaz mallar temin edilecektir.
- 6- Bu maddeler özel komisyonlarca yürütülecek ve bu hususta talimatname hazırlanacaktır, gibi maddeler konularak Ermenilerin de hakları güvence altına alınmıştır.¹²³

Ermenilerin iskân nakilleri büyük bir disiplin içinde gerçekleşmiştir. 9 Haziran 1915'ten 8 Şubat 1916 tarihine kadar Anadolu'nun bazı bölgelerinden iskân edilen ve bırakılan Ermenilerle ilgili Osmanlı Arşivine baktığımız zaman; belirtilen tarihlerde Adana Vilayetinden 14.000 Ermeni sevk edilmiş, 15-16.000 civarında Ermeni'de yerinde kalmıştır ve verilerden aşağı yukarı 30.000 Ermeni'nin Adana'da yaşadığı tahmin edilmektedir.¹²⁴

---

¹²³ Y. Halaçoğlu, *a.g.e.* s.50-52.

¹²⁴ Y. Halaçoğlu, *a.g.e.* s. 73-74.

3. BÖLÜM: KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİNDE ADANA NÜFUSU

3.1. Adana'nın İşgali

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmış ve İtilaf Devletleri ile 30 Ekim 1918 yılında Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmışlardır. Mondros mütarekesinin imzalanmasıyla birlikte; İtilaf Devletleri daha önce kendi aralarında planladıkları gizli antlaşmaları hayata geçirme fırsatı yakalamışlardır. Mütarekenin yürürlüğe girmesiyle İngiliz askerleri sınır geçerek Hamamalık'ı işgal etmişlerdir.¹²⁵

Mondros mütarekesinde Adana ve havalisinin işgaline dair açık açık hükümler bulunmamaktaydı, fakat fırsattan istifade etmek isteyen İtilaf Devletleri kuvvetleri 7. Maddeden istifade etmek süratiyle vatani işgale girişmişlerdir. İşgal başladığı andan itibaren bekledikleri fırsatı yakalayan Ermeniler ile Tehcir neticesinde Suriye'ye gönderilen Ermeniler yerleşmiş oldukları Halep, Beyrut, Şam şehirlerinden kitleler halinde Adana'ya gelmişler ve İtilaf devletleri tarafından Çubuk Mahallesi ile İstasyon Mahallelerine yerleştirilmişlerdir.

21 Aralık 1918 tarihinden itibaren Adana şehri Yarbay Romieu komutasında Ermenilerin de dâhil olduğu Fransız kuvvetleri tarafından işgal edilmişlerdir. İşgal üzerine Vali Nazım Bey istifa etmekle birlikte görevini vekâleten de olsa yürütme kararı almış ve şehrin işgalini telgraf çekerek Osmanlı Hükümetine bildirmiştir. Bu gelişmeler üzerine endişeye kapılan halk canını, malını, namusunu korumak için bekçilerle beraber nöbet tutmaya başlamışlardır.¹²⁶ İngilizler Mondros mütarekesine aykırı olan ilk girişimlerini İskenderun'da gerçekleştirmiştir. 9 Kasım 1918'de 15 kişilik bir kuvvetle şehri işgal edip bölgeyi ele geçirmişlerdir. Daha sonra İngilizler Kasım 1918'de General Allenby önderliğinde işgal hareketlerini Mersinde gerçekleştirmiş, ardından Adana'ya sıçratmışlardır. 21 Aralık tarihinde Fransız ve Ermeni gönüllüler Adana'ya girerek işgal etmişlerdir. Çukurova'nın işgali konusunda gizli anlaşma yapılmış ve askeri idare İngilizlere mülki idarede Fransızlara ait olması planlanmıştır. Böylelikle Tarsus, Misis ve Pozantı'nın işgaliyle Çukurova yabancı denetimine geçmiş olacaktır.

¹²⁵ Kemal Çelik, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, sy.48.

¹²⁶ Çelik, *a.g.e.* s.59-61.

İngiliz Dışişleri Bakanlığının yaptığı bir plana göre Kuzey Suriye’de ve Çukurova’da bir Ermeni Devletinin kurulması düşünülmüştü. Fransızlar Adana’da Türk memurları sayısınca Fransız memurları yerleştirmiş ve Bremond resmi mühründe “Ermenistan İdare Servisi” ibaresini kullanmıştı. Akabinde 15 Eylül 1919 tarihinde Amerika’dan, İngiltere’den, Fransa’dan ve İtalya’dan dışişleri bakanları ile başbakanlarında katıldığı tarihte “Suriye İtilafnamesi” olarak bilinen antlaşma yürürlüğe konulmuştur ve İngilizler amaçlarına ulaşmışlardır. İngilizler; Çukurova ve Suriye’yi, Fransızlara devredecek ve bu sözleşmeyle Fransızlar Çukurova’yı ve Suriye’yi ellerinde tutmalarını sağlayan Toros geçitlerine hâkim olacaklardı.

Çukurova bölgesi Fransızlar ve Ermenilerin amaçlarına ulaşmak için rahat ve güvenilir bir bölgeydi üstelik bu bölgede bir Ermeni yoğunlaşmasının gerçekleşmesi bağımsızlık şansını arttırabilirdi, Adana’yı tamamen Ermenilerle meskûn bir yer haline getirmeyi öngören politika kitlesel göçün bir sebebiydi. Ermenileri Çukurova’ya göç etmeleri için cesaretlendiren Wilson prensipleri olmuştur. Çünkü işgal altındaki yerlerin halka sunulması Ermeniler için büyük bir fırsat olmuştur.

Suriye İtilafnamesi ile bölgedeki İngilizlerin çekilmesiyle oluşan boşluğu Fransızlar doldurmaya başlamıştı o zamana kadarki Fransız kuvveti Ermenilerden oluşan taburlardan meydana gelmekteydi zaten Fransız üniforması giyen çoğu kişi de aslında Ermeni gönüllü taburlarıydı. Bölgede Ermeniler azınlıktaydı, Fransızlar nüfusu arttırmak amacıyla Amerika, Suriye, Mısır ve Fransa’dan Ermeniler getirmeye başlamışlardı, bölgeye göçmenler tarafından akın edilmeye başlanmıştır. Özellikle Albay Bremond’un gözetiminde 100.000 kadar Ermeni, Adana ve çevresine iskân edilmişti. Ayrıca intikam almak için bölgeye gelen Ermenilerden 70.000’i Adana ve köylerine 12.000, Dört Yol’a 8.000, Saimbeyli’ye geri kalanlar Osmaniye, Kozan ve Kadırlı’ya yerleştirilmiştir.¹²⁷

Osmanlı filosunun Rus limanlarına düzenlediği baskın neticesinde müttefik devletler Osmanlı’ya savaş ilan etmiş Osmanlı böylelikle I. Dünya Savaşına girmiştir. Savaş sonunda Adana 17 Aralık 1918’den, 5 Ocak 1921 yılına kadar işgal altında kalmıştır. I. Dünya Savaşı ile şehirler havadan bombalanmaya başlanmıştır Adana’da bunlardan zarar görmüştür. Savaş sonucunda Adana, İngiltere ve

¹²⁷ Yusuf Ziya Bildirici, *Adana’da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız Ermeni İlişkileri*, Ankara, Köksav Yayınları, 1999, s.104-105.

Fransa'nın kendi aralarında yaptıkları antlaşma neticesinde Fransızlara verilmiştir. Fransızları destekleyen Ermeniler de olaylarda kendilerine yer bulmuşlar ve Fransa'yı desteklemişlerdir. Ermenilerden bir kısmı Yozgat, Kayseri, Amasya, Tokat, Ankara, Konya gibi illerden Ermeni patrik vekillerinin isteğiyle güneye göç etmeye başlamışlar ve bunların yaklaşık 70 bin kadarı Adana'ya yerleştirilmiştir.¹²⁸

Tarihler 1919 yılını gösterdiğinde bölgeye işgalci Fransız askerleri görünümünde gelen Ermeniler Türk mevcudiyetini azaltmak, halka baskı ve zulüm uygulayıp, haraç kesmek gibi işlere kalkıştılar. Bölgenin hâkimi olmak isteyen Fransızlar Adana'da yaşayan Türklerle Ermenileri karşı karşıya getirmişlerdi ve şehrin değişik yerlerinde Türkler katledilmeye başlanmıştı. Tarihler 10 Ocak 1919'u gösterdiğinde Abdo Ağa'nın çiftliği Fransız askeri kamuflajını giymiş 15 Ermeni tarafından basılmıştır.¹²⁹

Ardından 10 Şubat 1919 tarihinde Kazancılar Çarşısında Ermeniler, Türk dükkânlarına hücum ederek yağmalamaya başlamışlardır. Olaydan 10 gün sonra Adana'nın Buruk Köyüne baskınlar yapılmış, Adana bağlarında ve bahçelerinde birçok katliamlar gerçekleşmiş ve Saracan Mahallesinde 15 kadar Ermeni asker tarafından basılmıştır. Olayların vahameti gittikçe artmaya başlamış şehrin muhtelif yerlerinde halk katliama maruz kalmış olaya engel olamayan Adana hükümetinin yetersizliği ile birleşmiş ve olay Fransızların Adana vilayet bütçesine el koymasıyla neticelenmiştir. Fransızlar Ermenileri silahlandırmaya devam ederken her gün 8-10 arası Ermeni kurşuna dizilmeye devam edilmiştir.¹³⁰ Olayların büyümesi üzerine Adana'nın ileri gelenleri Ramazanoğlu Tevfik Kadri'nin evinde toplanmışlar ve İçişleri Bakanlığı ile Mebuslar Meclis Başkanlığına telgraflar göndermişlerdir.

Feryadname adını verdikleri bu telgrafta "milli ve vatani haklarının korunmasını" istemekteydiler. Adana nüfusunun 426.000 kişi olduğunu, bunlardan 64.000'inin Hristiyan, ötekilerin Müslüman ve Türklerden meydana geldiğini belirtmekte ve hükümetten yardım istemekteydiler. Tarih 17 Aralık 1918 yılını gösterdiğinde Fransız birlikleri Adana'ya girmiş ve şehir işgal edilmiştir. Ermenilerde fener alayları düzenleyerek olayı kutlamışlardır. Hükümetten beklediği

¹²⁸ Ramazanoğlu, *a.g.e.* s.99-101.

¹²⁹ Bildirici, *a.g.e.* s.106-107.

¹³⁰ Bildirici, *a.g.e.* s.112.

desteği alamayan Adanalılar Gavurdağında bir araya gelmişler ve sayıları 600-700 civarına ulaşmıştır. İlk direnç Dörtyol civarında gerçekleşmiş, Çukurova bölgesinde ise istilacılara karşı başlatılan ilk kurşunu 19 Aralık 1918’de mer Hocanın oğlu Mehmet’in sıkması direnişin fitilini ateşlemiştir.¹³¹

Adanalılar İstanbul’a Feryadname telgrafını çekmişlerdir. Fakat devletin başında feryada kulak verecek, haksızlıklara karşı dimdik durabilecek Padişah ve Hkmet maalesef yoktu. Bazı gençler ve aydınlar gizli teşkilatlar kurarak ülke topraklarını savunma kararı almış ve günden güne artan destek Kilikyalılar Cemiyetinin kurulmasına vesile olmuştur.¹³² Adanalılar Cemiyeti de denen Kilikyalılar Cemiyeti¹³³ İstanbul’da yaşayan bazı Adanalı gençler tarafından kurulmuştur. Cemiyetin Adana’da kurulmayıp hkmet merkezinde kurulmasının sebebi o dönemde Adana’nın işgal altında bulunmasından dolayı şartların elverişli olamaması ve İstanbul’da bulunan Adana eşrafının milli haklarını kuvvetle savunabilecekleri olmasıydı. Altı maddeden oluşan cemiyetin nizamnamesinde ve yayın faaliyetlerinde bölgenin Türklüğü ve İslamlığı üzerinde duruluyor; Tarih, Coğrafya ve soy esas alınarak yörenin tam bir Türk yurdu olduğu açıklanıyordu.¹³⁴ Kilikyalılar cemiyet faaliyetlerini genel olarak silahsız biçimde sürdürmesine ve çeşitli girişimler sergilemesine rağmen tam anlamıyla başarılı olamamışlardır.

Bunun zerine Çukurova’da 28 Nisan 1919 tarihinde yapılan aramalarda evinde mühimmat bulunan Ahmet Remzi (Yüreğir) idama mahkm edilmişti ancak Adana’dan kaçmayı başarak Mustafa Kemal Paşa ile bir araya gelmiş ve Kayseri’de Adana Vilayeti Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini kurmuştur. Kayseri’de oldukları süre zarfında Erciyes adıyla bir gazete ıkarımışlar Fransızların Ermenilere yaptıkları zlm ve baskıları halka duyurmaya çalışmışlardır. Mustafa Kemal’in

¹³¹ Ramazanoğlu, *a.g.e.* s.99-103.

¹³² elik, *a.g.e.* s.125.

¹³³ Kilikyalılar Cemiyeti Harbiye Nazırı olan Cemal Paşa aracılığı ile Atatürk’e 13.12.1919 tarihli bir beyanname yollamış ve çalışmalarından söz etmişlerdir. Adana, Maraş, Urfa ve Antep ile haberleşme imkânlarının bulunmadığından görevlerini zamanında yapamadıklarını belirtmekte, günlük olaylarda kendilerinin de haberdar edilmesini istemektedirler. Cevap olarak ise; gerek Kilikya içerisinde gerek se civar bölgelerde teşkilatlanmaya önem verildiğini, akabinde Kilikya Kuva-yı Milliye komutanlığının kurulduğunu ve bu iş için komutanlar görevlendirildiği bildirilmiştir. Tam anlamıyla başarı elde edememiş olsalar da Kilikya Cemiyeti Kuvay-ı Milliye ruhunun güçlenmesi bakımından önem arz etmektedir. Bkz. şerife Yorulmaz, “Çukurova’da Kuva-yı Milliye Yapılanmasının Temel zellikleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.35-36, 2005, s.360.

¹³⁴ elik, *a.g.e.* s.129.

Sivas'ta bulunduğu bir sırada Kozan'dan kaçıp Sivas'a gelen heyet 5.000 kadar silahlı kuvvet bünyelerinde bulundurduklarını ve işgalcilere karşı direniş başlatabileceklerini söylemesi temsil heyetinde mutluluk yaratmıştır. Akabinde çalışmalar başlamış Korgeneral Kemal Kilikya Kuva-yı Milliye Komutanlığına atanmıştır. Osman Nuri ise komutan yardımcılığına atanmış ve bölgenin kurtarılması için çalışmalar başlatılmıştır.¹³⁵

Yapılan çalışmalar neticesini göstermiş, Adana'nın teslim alınmasına 2-3 gün kala Ermeni ve Fransız zulmünden kaçarak Konya, Ulukışla, Kayseri ve Niğde'ye yerleşmiş olan Adanalılar memleketlerine dönmek üzere Pozantı da toplanmışlardır, bu sırada Türk yöneticiler Adana'ya girmek için heyecanla beklemekteydiler. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti merkez heyeti üyeleri 30 Kasım 1921 yılında trenle Adana'ya Şakirpaşa istasyonuna gelmiştir ve protokol gereği tören 1 Aralık 1921 tarihinde yapılacağından tren bekletilmiştir. Netice itibarıyla 1 Aralık 1921 Çarşamba günü Hükümet Meydanında halkın heyecanla beklediği sırada Fransız bayrağı indirilmiş Karabomba Müfrezesi Komutanı Hasan Akıncı'nın komutasında bir manga asker selam duruşuna geçmiş ve Türk bayrağı hükümet binasının önünde dalgalanmaya başlamıştır.¹³⁶

20 Aralık 1921 tarihinde Mehmetçiğin Şakirpaşa'ya geldiğini duyan halk buraya akın etmiştir dualar, gözyaşları ve alkışlar eşliğinde şanlı bayrak göndere çekilmiştir. 4-5 Ocak 1922 tarihinde Türk heyeti Fransız görevlilerinin eşliğinde askeri bir törenle boşaltma işlemini sona erdirmiştir.¹³⁷ Tahliye Komisyonu kararına göre; Fransızlar Adana'yı 20 Aralık 1921 yılında tamamen tahliye etmiş olacaktı. Adana İli 20 Aralık 1921 tarihinde boşaltılmasına rağmen kurtuluş gününün 5 Ocak 1922 tarihinde kutlanmasının sebebi: Adana'da son Fransız askeri yetkili ve görevlilerin şehri tamamen boşalttığı tarihin 5 Ocak'a denk gelmesiydi. günümüzde 5 Ocak tarihi kurtuluş günleri olarak kutlanmaya devam edilmiştir.¹³⁸

---

¹³⁵ Bildirici, *a.g.e.* s.169-170.

¹³⁶ Çelik, *a.g.e.* s.488-489.

¹³⁷ Bildirici, *a.g.e.* s.199-200.

¹³⁸ Çelik, *a.g.e.* s.495.

3.2. Kurtuluş Savaşı Dönemi Göçleri

Kurtuluş Savaşı Mustafa Kemal Atatürk'ün 19 Mayıs 1919 yılında Samsun'a çıkmasıyla başlamış, 11 Ekim 1922 yılında Mudanya Mütarekesi ile fiilen sona ermiştir. Bu bölümde genel hatları ile 1919 yılından itibaren Fransızlar ile işbirliği yapan Ermenilerin Adana nüfusuna etkisi ile nüfus mübadelesi kapsamında Yunanistan ve diğer ülkelerden gelen mübadiller ele alınacaktır.

Ermenilerin kökeni ve Anadolu'ya gelişleri hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Herodot'a göre, Frigya kolonisi olarak yaşayan ve Hind-Avrupa dili konuşan kabileler Urartu Devleti yıkıldıktan sonra Kendilerini Hai, yaşadıkları bölgeyi de Hayistan olarak adlandırmışlardır. Türkler de bu topluluğa Ermeni demişlerdir.

Ermeniler birçok isyan hareketine katılmışlar ve 27 Mayıs 1915 yılında tehcir kanununun çıkması ile zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır. Tehcir sırasında iklim şartları ve sevkiyatın yoğun olması yüzünden nakil işlemlerinin yavaşlatıldığı ya da durdurulduğu görülmüştür. I. Dünya Savaşının sona ermesiyle Osmanlı Devleti tehcire tabi tutulan Ermenilerden isteyenlerin yerlerine gönderilmeleri için 31 Aralık 1918 tarihli bir kararname çıkarmıştır. Geri dönüş yapmak isteyen Ermenilerin yol masraflarını karşılamış ve mağdur edilmemeleri için devlet tarafından önlemler alınmıştır.

Geri dönüş yapan Ermeniler hakkında farklı bilgiler göze çarpmaktadır. 1921 yılında Ermeni Patrikhanesi tarafından verilen rakamlara göre Adana'ya dönüş yapan Ermeni nüfusu 150.000'dir. Osmanlı Devleti'ne göre Adana vilayetinden sevk edilen 14.000 kişi kalan ise 15-16.000'dir. Adana'da Ermeni nüfusu 1914 yılında 57.700 iken 1918 yılında 72.000' çıkmıştır. 1919 yılında ise Adana'da Ermeni nüfusu çeşitli bölgelerden gelen 30.000 Ermeni ile birlikte toplam 50.000'e çıkmıştır.¹³⁹ Bu dönemde bölge Ermeni nüfusunun hemen hemen iki katına ulaştığı görülmektedir.

---

¹³⁹ Feride Çavdar Uslu, *Adana Ermenileri (1914-1918)*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2007, s.73-75.

Ermeniler mütareke ve işgal döneminde Fransızlar ile işbirliği yaparak Çukurova’da bağımsız bir devlet kurma hayaliyle 1919 yılından itibaren bölgede huzursuzluklar çıkarmışlar ve Çukurova’da birçok cinayet işlemişlerdir. Başlarında Gökdereliyan, papaz Bağışa ve Polis Komiseri Hacı’ın bulunduğu birtakım Ermeni çeteciler kendilerine “Kamuvar” adı vermiş, Feke’nin Bozat, Kozan’ın Kamışoba köylerini yakmışlardır. Ermeniler Adana, Kozan ve Mersin’de çeteler teşkil etmiş ve Fransızlar ile işbirliği yapmışlardır. Çeşitli köy ve çiftlikleri tamamen veya kısmen tahrip etmişlerdir.¹⁴⁰

Çukurova’da Ermeni politikasının bir diğer amacı da bölgeye başka yörelerden insan getirip nüfus yoğunluğunu arttırmak olmuştur. Bu amaç ile Haçin, Dört Yol, Osmaniye, Bahçe, İncirlik, Mersin ve Tarsus’ta sığınma kampları kurulmuş, Adana’ya Ermenilerin yerleşmesi sağlanmıştır. 7 Haziran 1920 tarihinde Adana’ya Kozan’dan 7.500 Ermeni getirilmiş, Van, Bitlis ve Muş taraflarından 5.000 civarında Ermeni Haçin bölgesine yerleştirilmiştir. Halep, Şam ve Beyrut’tan Ermeni aileler gruplar halinde getirilmiştir.¹⁴¹

Bu doğrultuda Nüfusu artırmak maksadıyla Amerika’dan ve diğer Anadolu vilâyetlerinden Adana’ya birçok Ermeni’nin sevk edildiği, savaş durumu ve sevkîyat sebebiyle bu duruma engel olunamayacağı, ancak gelen Ermenilerin, aslî vatanlarına geri dönenler, Osmanlı ülkesinde yer değiştirenler ve Osmanlı ülkesi dışından gelenler şeklinde gruplara ayrılarak gerçek miktarları hakkında bilgi verilmesi ayrıca emlak ve arazi alıp almadıklarının tahkikinin gerektiğine dair Başbakanlık Osmanlı arşivinden alınan 9 Kasım 1919 tarihli belgenin tercümesi aşağıdaki gibidir.

Mamuretülaziz Vilâyeti'ne

C. 4 Teşrîn-i Sâni sene [1]335. Adana ahalisinden olmayan Ermenilerin men’-i azîmetleri Meclis-i Vükelâ kararı iktizâsındandır. Ancak Ermeni nüfusunun teksîr ve teksîfi maksadıyla birçok Ermeni’nin Amerika’dan ve Anadolu’da ekseriyet teşkil etmedikleri mahallerden Adana ve Sivas vilâyetleriyle mahâll-i saireye sevk ve i’zâm edilmekte ve Adana ahali-i İslâmiyesi’nin Ermeniler tarafından dûçâr-ı mezâlim

¹⁴⁰ İbrahim İslam, “Kurtuluş Savaşı Yıllarında Çukurova’da Ermeni Terörü”, *Tarih Okulu Dergisi*, S.23, 2015, s.478-479.

¹⁴¹ İslam, *a.g.e.* s.483-485.

olmakta buldukları iş'ârât-ı vâkı'adan anlaşılıp Amerika'dan vuku'u beyân olunan bu hicret cereyânını durdurmak memleketin ve hükûmetin vaziyet-i hâliyesine nazaran gayr-ı mümkün ve esna-yı harbde Memâlik-i Osmanîyye'nin bir mahallinden diğer mahalline azîmet eden veya sevk olunan Ermenilerin me'vâ-yı kadîmlerine

avdetlerine mümâna'at da müstahîl olup yalnız Ermeniler tarafından Adana ve sair mahallerde takib olunan teksîr-i nüfus siyaseti hakkında sulh konferansında müdellelen izahât i'tâ ve teşebbüsât-ı mukteziye ifa edilebileceğinden bu Ermenilerin evvelâ; aslen Adana veya Memâlik-i Osmanîyye'nin sair mahalleri ahalisinden olup da memâlik-i ecnebiyeden vatanlarına avdet edenler, sâniyen; Memâlik-i Osmanîyye'nin bir kısmından diğer tarafına hicret ve azîmet eyleyenler, sâlisen; an-asl Memâlik-i Osmanîyye halkından olmadığı hâlde bu defa gelenler suretinde üç kısma tefrîkiyle bunların makâdir-i sahihası hakkında malumât i'tâsı ve bu Ermenilerin oralarda sahib-i mesken ve arazi olup olmadıkları nokta-i nazarından da ta'mîk-ı tahkîkât edilmesi ve ale'l-ıtlâk Ermenilerin İslâmlar hakkında mezâlim yapmakda olduklarına dair verilen malumât bî-sûd olduğundan, vukuâtın zaman ve madde tayiniyle müdellelen iş'âr Hariciye Nezâreti'nden iş'âr kılınmış olduğundan bu cihetler hakkında da ber-minvâl-i muharrer muamele ifası mütemennâdır.

Fî 9 Teşrîn-i Sâni sene [1]335

*Nâzır nâmına
(İmza)¹⁴²*

Ermeni sorunu Kars, Gümrü ve Lozan Antlaşmaları ile sona ermiş eski düşmanlıklar bertaraf edilmiş ve Ermenistan'la iyi ilişkiler kurulmasına gayret edilmiştir. Türkiye sınırlarındaki Ermeni vatandaşlarına azınlık statüsü verilerek barış ortamı sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak Diaspora Ermenileri dış mihrakların

¹⁴² BOA. DH. ŞFR, 104/182.

piyonu olmaya devam etmekteydiler.¹⁴³ Ankara Antlaşmasının imzalanmasıyla birlikte Ermeniler kitleler halinde Adana'dan ayrılmışlar ve Ermeni ileri gelenleri Adana'da toplantıya çağrılmışlardır Fransız yetkililer de Ermenilere hiçbir zarar gelmeyeceğini söyleyerek göçün durdurulmasını istemişlerdir.¹⁴⁴ Bütün verilen talimatlara rağmen can korkusuyla Ermenilerin büyük bir kısmı göç etmiştir. Çünkü Ermeniler, Fransızların kışkırtmasıyla birlikte Türklere karşı sayısız cinayet işlemiş katliam ve zulüm yapmışlardır. Bu sebeptendir ki; korkmaları olağan olmuştur.

Fransa'nın bölgeyi tahliyesi üzerine 120.000'den fazla Ermeni'nin Suriye'ye kaçmış olduğu, 30.000 kadar Ermeni'nin ise Kıbrıs, Mısır ve İstanbul'a gittiği iddia edilmektedir.¹⁴⁵ Bu nüfusun büyük bir bölümünü Fransa tarafından işgal döneminde yerleştirilen Ermeniler olduğuna şüphe yoktur.

Fransa bölgeyi terk ettikten sonra Ankara Antlaşması ile kendilerine verilen güvencelere rağmen Ermeniler gruplar halinde bölgeyi terk etmişlerdir. Ermenilerin büyük bölümü Mersin'e giderek ülkeden deniz yoluyla ayrılmışlardır, bir kısmı da karayoluyla Dört Yol'a gitmişlerdir.

Adana Havalisi Kumandanı Muhittin Paşa'nın 30.11.1921 tarihli raporuna göre; bölgeyi terk eden Rum, Ermeni ve diğer Hristiyanların sayısı 36.000 idi. Dört Yol'da kararını vermemiş 7.000 Ermeni Mersin'de ise gitmek üzere olan 10.000 Ermeni bulunmaktaydı. Bunların dışında bölgede kalacağı tahmin edilen 9.000 Hristiyan daha vardı ve bölgedeki toplam Hristiyan sayısı 62.000 idi.

Ferdâ gazetesinin yaptığı haberlere göre Tarsus'tan 3.000 Ceyhan'dan 2.000 Mersin'den 2.000 ve Adana'dan 20.000 kişi bölgeden ayrılmak üzere vesika almış, Dört Yol'daki 10.000 kişi kararını vermemişti. Aynı gazetenin 20 Kasım tarihindeki yazısında bölgeyi terk eden Asurî ve Ermenilerin sayısının 49.000'i geçtiğini yazmıştır.¹⁴⁶

Kurtuluş Savaşı döneminde Adana'da göç hareketlerinin diğer bir nedenini Kaç-Kaç hadisesi oluşturmaktadır. 10 Temmuz 1920 tarihinde Fransız işgal

¹⁴³ Cemal Avcı, "Türk Ermeni İlişkileri", *Karadeniz Araştırmaları*, S.16, 2008, s.74.

¹⁴⁴ Tuğba Kılıç, *Adana'da Ermeni Olayları (1918-1922)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s.59.

¹⁴⁵ Kılıç, *a.g.e.* s.60.

¹⁴⁶ İslam, *a.g.e.* s.485-487.

kuvvetleri ve Ermeni güçlerin baskısı sonucu, Adana merkez ve çevre halkı kitleler halinde Toroslar'a göç etmiştir. Kaç-Kaç ile Karaisalı ve Pozantı bölgesine 15-20.000 kişinin göç ettiği sanılmaktadır. Bu kişiler Adana'nın kurtuluşundan sonra evlerine geri dönmüşlerdir.¹⁴⁷

20. yüzyılın en önemli nüfus hareketlerinden birisi Türkiye ile Yunanistan arasında Lozan Konferansı'nda kabul edilen nüfus mübadelesi ile önemli sayıda insanın göç etmesidir. "Ahali Mübadelesi" veya bir başka deyişle nüfus değişimi insanların kâğıt üzerinden bir yerden başka bir yere gitmelerini bazı şart ve hükümlere bağlayan uluslararası geçerliliğe ve onaya sahip bir belgedir.

Milli Mücadele döneminde Yunan ordularının Batı Anadolu'yu işgal etmesi ile başlayan süreç Makedonya Türklerinin ve Anadolu Rumlarının karşılıklı nüfus değişimine giden süreci hızlandırmıştır.

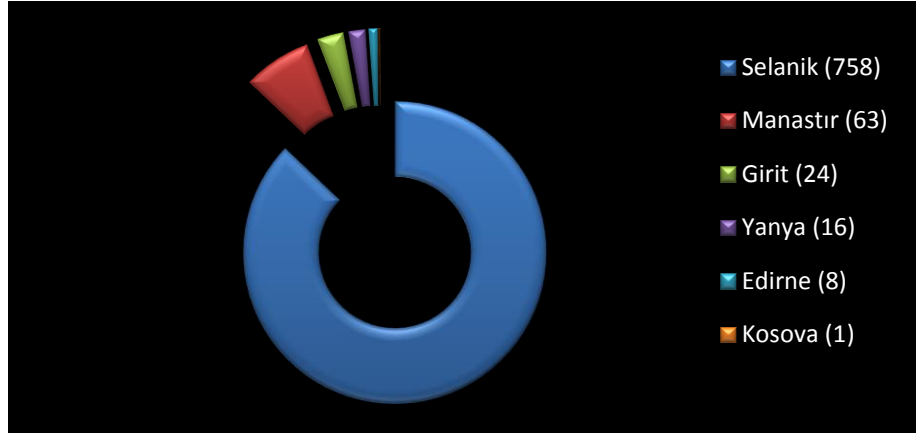
Lozan Antlaşması ile birlikte Yunan ve Türk halklarının mübadelesine ilişkin sözleşme 25 ağustos 1923 yılında yürürlüğe girmiştir. Sözleşmede Türkiye'de kalan Rumlarla, Yunanistan'da bulunan Türklerin değişiminin yapılması öngörülmektedir. Bu doğrultuda içerisinde Türk ve Yunan temsilcilerinin olduğu milletlerarası karma bir komisyon kurulması kararlaştırılmış Kasım 1923 yılında karşılıklı mübadele işlemi başlamıştır. Mübadele Komisyonu'nun öngörüsü doğrultusunda Girit, Kavala ve Selanik'ten başlayan mübadele hareketine 1923 yılının Kasım ayında 34.627, Aralık ayında 26.691 olmak üzere yılsonuna kadar toplamda Türkiye'ye 61.318 göçmen gelmiştir.¹⁴⁸ Adana vilayetine 1924 ile 1928 yılları arasında Yanya, Girit, Selanik, Manastır, Kosova ve Edirne'den mübadiller gelip yerleşmişlerdir. 1924 ile 1928 yılları arasında Adana'ya gelen mübadil sayısını gösterecek olur isek; aşağıdaki grafik ortaya çıkmaktadır.

---

¹⁴⁷ Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, Ankara, 1970, s.176 vd.

¹⁴⁸ Gülin Öztürk, "Tasfiye Talepnameleri Işığında Mübadillerin Yerleştirilmesi: "Adana Örneği", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.31, 2016, s.248.

Grafik 3.1. 1924-1928 Yılları Arasında Adana'ya Gelen Mübadillerin Dağılımı

Adana vilayetine ve kazalarına Selanik'ten 758, Manastır'dan 63, Girit'ten 24, Yanya'dan 16, Edirne'den 8 ve Kosova'dan 1 kişi gelmiştir. Bunların dışında 7 mübadil daha Adana'ya gelmiş olup toplamda 4 yıllık süre zarfında mübadele kapsamında 877 mübadil vilayete yerleştirilmiştir.

Edirne vilayetinden de Adana'ya sayıları az da olsa göçler gerçekleşmiş Gümülcine sancağına bağlı 8 göçmen Adana'ya gelmiştir. Yanya vilayetinden 13 kişi Manastır'dan 54 kişi Adana'ya gelmiş, bunlardan 49'u Kozana Sancağı, diğer kalanlar Florina Sancağından gelmiştir.¹⁴⁹

Mübadiller Adana vilayetine bağlı kazalara iskân olunmuşlardır. Yapılan iskânları ayrıntılı gösterecek olur isek; aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3.1 Adana Vilayetine Gönderilen Mübadillerin Mahallelere Dağılımları

İskân Yeri	Kişi Sayısı	İskân Yeri	Kişi Sayısı
Eskihmam	9	Kasap Bekir	1
İcadiye	9	Hızır İlyas	1
Çarçabuk	34	Esluha Hatun	1
Hacı Fakih	1	Çakıt	1
Akça Mescidi	4	Mustafa Paşa	1

¹⁴⁹ G.Öztürk, *a.g.e.* s.251.253.

Çınarlı	2	Tepebahçe	1
Durmuş Kadı	1	Köprüköy	3
Hacı Hamid	1	Çayır Çalık	1
Şabaniye	20	Kuru Köprü	2
Bekir	1	Sofubahçe	1
Tüccaran	10	Hamamkırı	1
Köprülü	3	Yeni İstasyon	2
Köprü	1	Döşeme	1
Hacı Ahmed	1	Rahniye de	1
Alibeyli	1	Karasofu da	1
Eski istasyon	2	Mahallesi Belirtilmeyen	120

Kaynak: Gülin Öztürk, “Tasfiye Talepnameleri Işığında Mübadillerin Yerleştirilmesi: “Adana Örneği”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.31, 2016, s.248.

Adana vilayetine gelen mübadillerin İskân mahalleri yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Tabloya göre; Mahallesi belirtilmeyen 120 kişiyi de eklersek toplamda 239 kişi yerleştirilmiş olmaktadır. Ceyhan kazasına gelen mübadillerin sayısı 60 olup Kozana ise 289 mübadil yerleştirilmiştir.

Mübadile kapsamında Türkiye’den gidenlerin çoğunluğu zanaatkâr iken, gelenler çoğunlukla çiftçilikle uğraşmaktaydı. Çiftçi dışında memur, tüccar, kalaycı, imam, kunduracı, fırıncı, değirmenci gibi çeşitli meslek dallarına sahip insanlar bulunmaktaydı.¹⁵⁰

Mübadile sürecinde İmar ve İskân Vekaleti’nin almış olduğu karara göre iskân bölgeleri tespit edilmiş iskân edilecek kişilerin meslekleri belirlenmiş bu doğrultuda raporlar hazırlanmıştır. Buna göre Midilli, Girit ve Adalar’dan 30.000 çiftçi ve 20.000 zeytinci olmak üzere toplamda 50.000 kişi Adalar sahili ve Adana havalisine yerleştirilmiştir.¹⁵¹

¹⁵⁰ Öksüz, *a.g.e.* s.256-257.

¹⁵¹ Erdal, *a.g.e.* s.158.

1923 yılında mübadele kapsamında ülkeye gelen göçmenler Anadolu'nun çeşitli yerlerine yerleştirilmiştir. Muhacirlerin iskân edilmesi için 10 adet yerleşim alanı tespit edilmiştir. Adana, Kozan, Mersin, Antep ve Maraş 10. Bölge içinde yer almaktadır. Adana'ya gelen göçmenlerin çoğunluğunu Selanik'ten gelenler oluşturmakta, merkez kaza ile Kozan ilçesine yerleştirildiklerini tespit etmekteyiz.¹⁵²

1923 yılında başlayan mübadele işlemleri 1924 yılına kadar devam etmiştir. 19 Mart- 9 Nisan 1924 tarihleri arasında 362 mübadil Adana'ya getirilmiştir. Hilâl-i Ahmer kontrolünde yapılan sevk işlemlerinde mübadele göçmenlerinin ihtiyaçları en iyi şekilde karşılanmaya çalışılmış ve tedavileri yapılmıştır. Selanik limanında 1924 yılından itibaren Türkiye'nin muhtelif bölgelerine muhacir sevkiyatına devam edilmiş ve bu doğrultuda 1924 yılının kasım ayında 20.246 mübadil Adana vilayetine getirilmiştir.¹⁵³ Ayrıca Adana'ya gönderilen muhacirlerden çiftçi olanlar için "Hoğ" diye adlandırılan 800 adet evin inşasına başlanmıştır.¹⁵⁴

Adana, Cumhuriyet döneminde Anadolu Balkanlardan gelen göçlere de ev sahipliği yapmıştır. Gerek zorunlu gerçekleşen göçler de gerek Lozan çerçevesinde gerçekleşen mübadelede gerekse sonraki dönemlerde meydana gelen iskân çalışmalarında Cumhuriyet dönemi göçleri meydana gelmiştir. Öncelikle 30 Ocak 1923 yılında Lozan sürecinde imzalanan antlaşma gereği Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan mübadele sözleşmesine göre; Yunanistan'daki Müslüman azınlık ile Türkiye'deki Ortodoks Rum azınlık yer değiştirecekti.

1923-1938 yılları arasında Yunanistan'dan Türkiye'ye toplam 384.000 kişi gelmiştir. İskân işlemlerinin sağlıklı yürütülebilmesi için 1923 yılında mübadele imar ve iskân kanunu yürürlüğe girmiştir.¹⁵⁵ Muhacirlerin iskân edilmesi için Türkiye'de 10 adet yerleşim alanı tespit edilmiştir. Bizi ilgilendiren kısım onuncu yerleşim alanıdır, Çünkü Adana, Kozan, Mersin, Antep ve Maraş 10. Alan içerisinde yer almaktadır.

---

¹⁵² Öksüz, a.g.e. s.256-259.

¹⁵³ İbrahim Erdal, *Türkiye İle Yunanistan Arasında Mübadele Meselesi (1923-1930)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s.109-111.

¹⁵⁴ Öksüz, a.g.e. s.174-175.

¹⁵⁵ Hikmet Öksüz, "İkili İlişkiler Çerçevesinde Balkan Ülkelerinden Türkiye'Ye Göçler Ve Göç Sonrası İskan Meselesi (1923-1938)", *Atatürk Dergisi*, 2000. s.170-173.

Bu dönemde Türkiye'nin çeşitli bölgelerine Bulgaristan'dan da göçler gerçekleşmiştir. 1923 yılında Bulgaristan'da gerçekleşen darbe ile Türkler kötü duruma düşmüşler ve göç etmeye mecbur bırakılmışlardır. 18 Ekim 1925 tarihinde bir dostluk antlaşması imzalanmış bu sayede Türkiye'ye yoğun bir göç hareketi başlamıştır. 1923-1933 yılları arasında göçenlerin toplam sayısı 101.507'ye ulaşmıştır. 1936 yılına gelindiğinde Bulgaristan ve Romanya'dan gelecek olan 25.000 göçmen başta Adana olmak üzere Konya, Kayseri, Niğde gibi vilayetlere yerleştirilmesi uygun görülmüştür.¹⁵⁶

---

¹⁵⁶ Öksüz, *a.g.e.* s.177-179.

SONUÇ

Göç; nüfusun bir yerden başka bir yere hareket etmesidir. Göçler geçici, kalıcı veya zorunlu olabilmektedir. İnsanlığın ilk zamanlarından itibaren insanoğlunun sürekli gerçekleştirdiği bir eylem olmuştur. Göçebe topluluklar bunu yaşam felsefesi haline getirmiş kimileri yerleşik yaşama geçerken kimi milletler bunu benimsemiş hayatlarının parçası haline getirmişlerdir.

İskân ise; göç hareketinden bağımsız düşünülemeyecek bir kavramdır. Göçmenlerin göç ettikleri yerlerde konaklamaları ve ihtiyaçlarının giderilmesi bunların belirli bir sistematik içerisinde sorunların en aza indirilerek yapılması temel gaye olmuştur. Bu uğurda Muhacirin Komisyonları kurulmuş, gerektiğinde halktan yardım alınmış devlet ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel politikalarını bu doğrultuda gerçekleştirmiştir.

Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine; 1876 yılından 1923 yılına kadar birçok göç hareketi vuku bulmuş ve Adana vilayeti bu göçler için ev sahipliği görevini başarıyla gerçekleştiren yerlerden biri olmuştur. Bölgeye yapılan göç hareketlerinin ilk ayağını Kırım ve Kafkaslardan yapılan göçler oluşturmuştur. Kafkas haklarından olan Nogaylar ve Çerkezler'in dışında; Çeçenler, Lezgiler, Gürcüler, Ermeniler ve Türkmenler gibi topluluklar az miktarda olsa da Adana vilayetine göç etmişlerdir. Fakat; Kırım Tatarları, Çerkez ve Nogay halkları Adana'ya yapılan göçlerin en büyük halkasını oluşturmaktadır. Bunun dışında vilayet Giritli ve Boşnak muhacirlerin göç hareketlerine de ev sahipliği yapmıştır.

Göç hareketlerinin bir diğer ayağını da literatüre "Adana Ayaklanması" olarak ta geçen 1909 Adana olayları ile 1915 Ermeni Tehciri oluşturmuştur. Adana olaylarının başlamasına sebep olan olayı, Ermenilerin Kafkasya'dan Kilikya'ya kadar uzanan Büyük Ermenistan fikrinden vazgeçmemeleri üzerine bunu gören Fransızların da harekete geçerek Kilikya adıyla bir Ermenistan meydana getirip, emellerini gerçekleştirmek istemesi ve Ermenileri cesaretlendirmesi oluşturmuştur. Tehcir hadisesi ise; olayların son halkası olmuş sorun çıkarıcı Ermenilerin Suriye, Lübnan ve Irak gibi bölgelere gönderilmesiyle olaylar büyük ölçüde azalarak son bulmuştur.

Genel bir değerlendirme yapıldığında, Adana vilayeti birçok göç hareketine sahne olmuş, bölgeye yapılan göç hareketlerinin ve iskân edilen muhacirlerin bu bölgeyi seçmesinde veya bu bölgeye gönderilmelerinde etkili olan hususlar şöyle sıralanabilir: Bölgenin ılıman iklimi, su kaynakları, bereketli toprakları, tarıma hayvancılığa ve iskâna uygun olmasından dolayıdır ki; göçmenlerin Adana'ya yerleştirilmeleri tesadüfi olmayıp, bilinçli gerçekleştirilmiş hadisedir.

Bu araştırmanın zaman sınırını oluşturan Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadar geçen sürede hem Kafkaslardan, hem Balkanlardan hem de Yunanistan ve Ege adalarından önemli miktarda nüfus Adana'ya yerleştirilmiştir. Bunlar arasında Nogaylar, Çerkezler, Boşnaklar ve Yunanistan mübadilleri önemli bir yere sahiptir.

KAYNAKÇA

A. ARŞİVLER

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.İ.UM.

BOA. MKT. MHM: 191-13.

BOA. DH. MKT, 2807/40.

BOA. DH.İ.UM: 20.14.

BOA. DH. ŞFR, 104/182.

BOA, HRT. H, 956.

BOA, İ.DH, 446/29488-1.

BOA, MKT. MHM: 170-55.

BOA, MKTN. ZD: 308-26.

BOA, Y.PRK. AZN: 4-16.

BOA, İ. HUS, 136/1323. L/18.

BOA, Y. EE: 34-53.

B. SALNAMELER

H.1293, Adana Vilayet Salnâmesi.

H.1309, Adana Vilayet Salnâmesi.

C. KİTAPLAR

Aksu, Şener, *Ermeni Sorunu Rehberi*, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yayınları, 2001.

Bildirici, Yusuf Ziya, *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi, 1999.

Cuinet, Vital, *La Turquie D'asie*, Paris: 1892.

Çelik, Kemal, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Çiçek, Kemal, *1909 Adana Olayları/Makaleler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.

Ener, Kasım, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara: Türkiye Kuvayı Milliye Mücahit ve Gazi Yayınevi, 1970.

Ener, Kasım, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, İstanbul: Berksoy Matbaası, 1964.

Erdoğan Ahmet, Alev Dikici, *1909 Adana Ermeni Olayları 5 Adanalı Ne Diyor*, Adana, Akademisyen Kitabevi, 2016.

Gökçe, Cemal, *Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1979.

Güler, Çağatay, Çobanoğlu, Zakir, *Nüfus Hareketleri ve Göçler*, Ankara: Çevre Sağlığı Temel Kaynaklar Dizisi, 1994.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Halaçoğlu, Yusuf, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Hikmet Özdemir ve Ramazan Çalık, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

İzbrak, Reşat, *Coğrafi Terimler Sözlüğü*, Ankara: Emel Matbaacılık, 1976.

Karakuş, Erdoğan, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Ankara: Genelkurmay ATESE Yayınları, 2005.

Karpat, Kemal Haşim, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Karpat, Kemal Haşim, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Kodaman, Bayram, *Ermeni Macerası Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2001.

McCharty, Justin, , *Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1998.

Ramazanoğlu, Gözde, *Adana'da Tarih Tarihte Adana*, İstanbul: Kare Yayınları, 2012.

Şahin, Salih, *Geçmiş Günümüz ve Gelecekte Nüfus Gerçeği*, Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları, 2010.

Şimşir, Bilal, *Rumeli'den Türk Göçleri*, 2 Cilt, Ankara: 1989.

Uluğ, Bekir, *Tarih Boyunca Çukurova*, Mersin: Toros Yayınları, 1949.

Yavuz, Nuri, *Fırka-i İslahiye*, Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2004.

D. MAKALELER

Ahbab, Yakup, “93 Harbi Sonrası Bulgar Muhacirlerinin Üsküp Sancağı'nda İskânı” *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.5, 2016, s.1-14.

Akyüz, Julide “Göç Yollarında: Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.45, 2008, s.37-56.

Avcı, Cemal, “Türk-Ermeni İlişkileri”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.16, 2008, s.65-76.

Bayraktar, Hilmi, “Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaletine Yapılan Nogay Göçleri ve İskânları (1859-1861)”, *Bilig- Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.45, 2008, s.45-72.

Çağ, Galip, “Balkan Göçlerinde Bir İskân Merkezi Olarak Çukurova ve Civarı” *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt III*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, .s.75-89.

Çavuşoğlu, Halim, “Yugoslavya Makedonya Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S:41, 2007, s.123-154.

Çiçek, Hikmet, “Adana Ahkâm Defterleri (1155-1295/1742-1878)” *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt II*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, .s.255-279

Duman, Önder, “Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 2009, s.473-490.

Emgili, Fahriye, “Boşnakların Göç Sığınağı Olarak Adana”, *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt II*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, s.123-149.

Günay, Ramazan, “Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi” *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.17, 2013, s.9-29.

Kırımlı, Hakan, “Adana Havalisine Kırım Tatar ve Nogay Muhacir İskânları” *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt III*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016. s.67-75.

İnan, Canan Emek, “Türkiye’de Göç Politikaları: İskân Kanunları Üzerine Bir İnceleme”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, S.3, 2016, s.10-33.

İpek, Nedim, “Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri”, *Türkiyat Mecmuası*: S.20, 1997, s.266-267.

İslam, İbrahim, “Kurtuluş Savaşı Yıllarında Çukurova’da Ermeni Terörü”, *Tarih Okulu Dergisi*, S.23, 2015, s.478-492.

Kara, Hamdi, “Cumhuriyet’e Kadar Çukurova Nüfusu”, *Coğrafya Araştırmaları (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Yayını)*, S.1, 1989, s.115-121.

Kara, Hamdi, “Coğrafya Araştırmaları”, *Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu*, S.1, 1989, s.118-132.

Kırbaç, Amra Dedeiç, “Boşnakların Türkiye’ye göçleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, S.35, 2013, s.1-19.

Klavuz, Hüseyin, Remzi Kılıç, , “Adana Ermeni Olayları (1909)” *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt III*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, s.315-333.

Kurt, Yılmaz, “1831 Yılında Adana Ermenileri” *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt II*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, s.357-375.

Öksüz, Hikmet, “İkili İlişkiler Çerçevesinde Balkan Ülkelerinden Türkiye’ye Göçler ve Göç Sonrası İskân Meselesi (1923-1938)” , *Atatürk Dergisi*, S.1, 2000, s.170-188.

Öztürk, Mustafa, “Adana Tereke Defterleri Üzerine Gözlemler(1730-1750)” *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt II*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, s.147-173.

Öztürk, Gülin, “Tasfiye Talepnameleri Işığında Mübadillerin Yerleştirilmesi: “Adana Örneği”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.31, 2016, s.247-276.

Paşaoğlu, Derya Derin, “Muhacir Komisyonu Maruzatı’na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi*, S.2, 2013, s.348-387.

Sepetçioğlu, Tuncay Ercan, “Kozan’da Bir Sultan Hamit Mirası: Adana’nın Giritli Muhacirleri ve Şevkiye Köyü” *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt III*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, s.89-123.

Sertkaya, Osman Fikri, “ Adana, Begrek, Beyrek ve Elma Kelimelerinin Kökeni Üzerine”, *Ankara üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, S.12, 2012, s.101-113.

Taş, Kenan Ziya, “18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana Şehri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S:9, 1998, s.367-387.

Taş, Muhittin, Ruhi Özcan, “1828-1830 Yıllarına Ait Şer’iye Sicil Defterine Göre Adana” *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt II*, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, .s.399-421.

Yorulmaz, Şerife, “Çukurova’da Kuva-yı Milliye Yapılanmasının Temel Özellikleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S: 35-36, 2005, s.345-373.

E. TEZLER

Arslan, Sezer, *Balkan Savaşları Sonrası Rumeli'den Türk Göçleri ve Osmanlı Devletinde İskânları*, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne: 2008.

Erdal, İbrahim, *Türkiye İle Yunanistan Arasında Mübadele Meselesi (1923-1930)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara:2006.

Eskisürmeli, Hidayet, *XIX. Yüzyıl Ortalarında Adana Vilayetinin Demografik Yapısı ve İskân Siyaseti*, Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde: 2007.

Kılıç, Tuğba, *Adana'da Ermeni Olayları (1918-1922)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2007.

Uslu, Feride Çavdar, *Adana Ermenileri (1914-1918)*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar: 2007.

Ünsal, Emin, *Girit'in Türk Hâkimiyetinden Çıkışı*, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne: 2009.

F. ÇEVİRİMİÇİ VE SÜRELİ YAYINLAR

http://www.baskent.edu.tr/~matemel/courses/nufus_population.pdf /06.07.2017

http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_tasar%C4%B1m_icler.pdf /25.01.2016

<http://www.turkeyforum.com/satforumshowthread.phpt=745751> Erişim: 25.02.2018

<http://www.vatankirim.net/yazi.asp?YaziNo=207> Erişim: 30.03.2017

G. ANSİKLOPEDİLER

Bozkurt, Nebi, “Nüfus”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.33, 2007.

Günyol, Vedat, “ Türkiye, İl İl: Dünü Bugünü Yarını”, *Yurt Ansiklopedisi*, C.1, 1981.

Halaçoğlu, Yusuf, “Akdeniz Bölgesinde Şehir ve Bu Şehrin Merkez Olduğu İl” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.1, 1988.

Yılmaz, Samiye, “İslam Öncesi Adana”, *Tarihi Yönleriyle Adana Ansiklopedisi*, C.2, 1988.

EKLER
EK-1

اولیات نوسروسی	مینی	سودی
مربا بید	عزت کدک	
تودیع تلوغی	تیبض تارغی	توس تارغی
لا ۱۰۰	کا ۱۰۰	جا ۱۰۰

تصحیح اپدن ذوات
نظر سید پنا حقیرنه
اطنه و نیز تلفظ
تصحیح

دافع دینگی استیونر ره ارضی عکدرنه اندام یولیدنه یلزیاوم تکلمه ایقاع
دین بیلکه کرنا تقدیابده اج ابقده اولقندنه ذرا شیخ اولده اجازده وردیایق
یولیدنه دبا جمله عمت ایند ادره برطه بیوتدرج بوجب اندره اولقندنه دبا
دینجه بیوتدرج نهله سایدننه درجه قادره لوقدی اولقندنه اینی صحیح
تصحیح سید پنا توس ایلمس

دبا بید و یولیدنه
تصحیح

ع. ۶۷ بید ایلمس
صحیح سید پنا توس ایلمس اطنه و نیز تلفظ
بجوتدک کدرده حبارم
اولقندنه اینک
تصحیح

Belge no:1

Fransız İşgali Altında Bulunan Adana Vilayetindeki İstasyonlarda Ermeni Askerlerinin Müslüman Yolculara Müşkilat Çıkardıkları, Hatta Onlara Büyük Eziyet Verdikleri, Hakkında Arşiv Belgesi.

BOA. DH.İ.UM: 20.14

اصحیح اپن ذوات	ناظر سفید پاتا حقارتنه	سودی	میری	اولیات
علامت مال	اٹھ ونہہ نفاذتہ	توسو نفاذتی	توسو نفاذتی	نوسروسی
		طیروز قلع	کا مہر	ریا پند
				تودیع نالوخی
				۱۹۶۰

دفعہ دوتھی کی استیغناء رہا فی عدالتہ اندام یوٹیدہ پلازیاہ شکلاہ انتفاع
دستی بیلہ کونا فدیابہ اٹھ اچندہ اولیٰ قدرہ ذرا ساج اولہ اجازتہ ورڈ پانڈ
یوٹیدہ دیا جفہ وقت ایند اورزہ بوطہ بھونڈم بوجیا نڈتہ اولیٰ دیا پند
دوتھی بھونڈم نڈتہ ساید نہ درجہ قاذ۔ لکھی اولیٰ قدرہ ایند ریحیح ایہ
سنا سببہ توس ایڈیس

ریا پند دوتھی

ع. ۱۷۶ دیا جے

ریا پند دوتھی توس ایڈیس اٹھ ونہہ پانڈتہ بھونڈم لکھتہ خبرہ
اولیٰ قدرہ ایند

ریا پند دوتھی

مادہ:				۱۰ دیا پند اولیٰ قدرہ	
قید	دوسرے توسروسی	قارطون	یازیلان محل	اشیو سودیہ مربوط اوراقت	
توسروسی	۱۹۶۰	توسروسی	توسروسی	تاریخی	جنسی
۱	۱۹۶۰	۱	۱	۱	۱
۲	۱۹۶۰	۲	۲	۲	۲
۳	۱۹۶۰	۳	۳	۳	۳
۴	۱۹۶۰	۴	۴	۴	۴
۵	۱۹۶۰	۵	۵	۵	۵
۶	۱۹۶۰	۶	۶	۶	۶
۷	۱۹۶۰	۷	۷	۷	۷
۸	۱۹۶۰	۸	۸	۸	۸
۹	۱۹۶۰	۹	۹	۹	۹
۱۰	۱۹۶۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰

۱۰ دیا پند اولیٰ قدرہ

کتابخانه

خطباتی

شيفره قلمی

شيفره تلفرافنامه

مخرجی
ديار بكر

۸

تاریخ کشیده می
قلمه ورودی

سپاح
اقشام
د س

فرا نزلان تحت آسمانه بولند اطنه ملامی رافنده کی استاسیون ندره ارضی عکس لرینک اسلام
بویلیزیه یک زیاده مشدات ایقاجی دهی بعبه کونا تعذیبات اجراتیک اوله قدریه دائر زمانه زمانه
وارر وشیایع اوله اضا با و دیات بویلیزیه و با خصوص غریب اتید اوزره بولند بیعتی مزجم
معین اندیشه حلقه تعذیبات مرویه صحیح و باقی ایضاً ایسانیک استکماله و اگر دکله اندیشه
واحدان معروضک ازاله و تطنی ایضاً حقیقت حالک عاجلاً استغاری لزومی اهمیت معروضه
والی

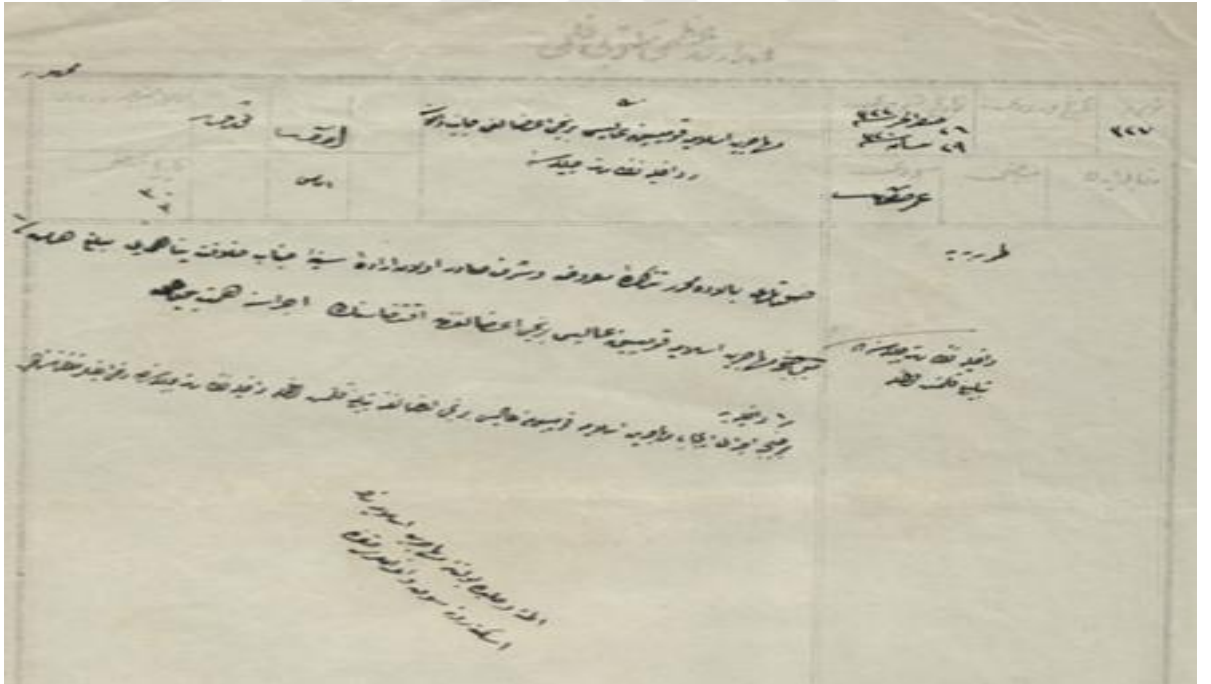
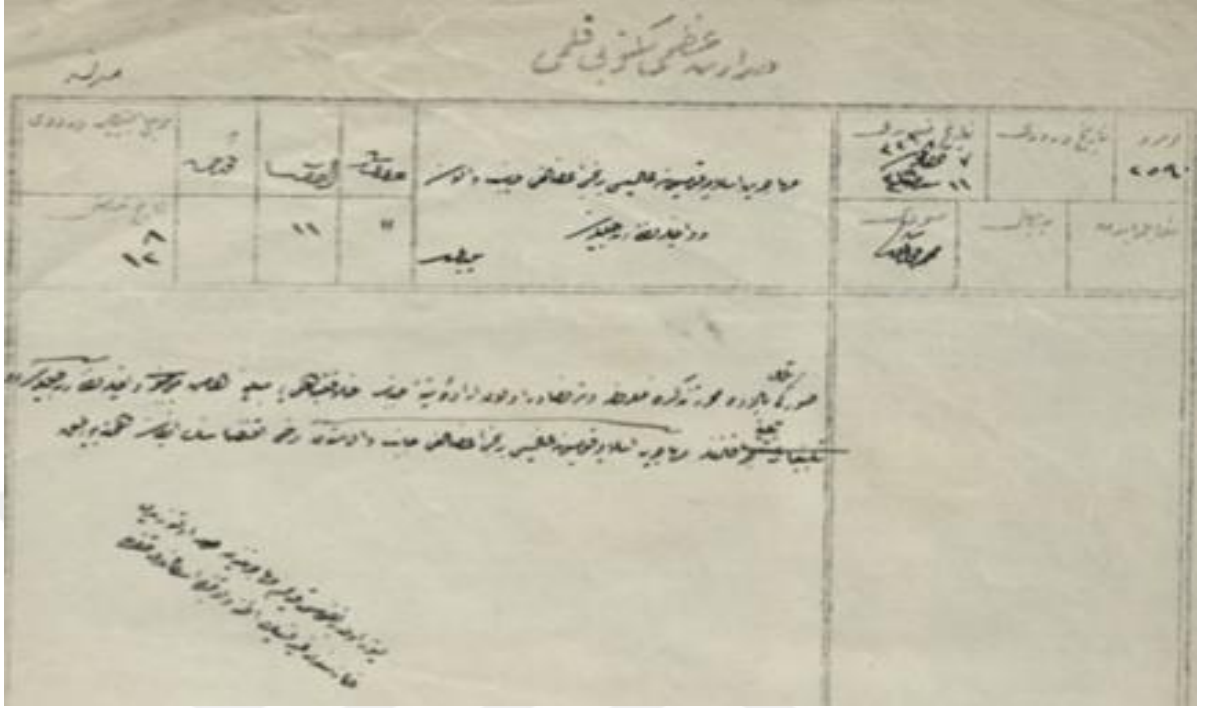
ایزه عالی
سایرند ز درجه قارار و غرور اوله قدریه صحیح
معنی ساینه توسن ایله ایضاً آله و لایحه و معنویت
کیم دره عبادت اوله قدریه بولر ایضاً ایضاً ده دیار بکر و لایحه
تقدیر قام یارلوقه اوزره اوزره و عصبه بولرینه

ربیعاً فله ۱۰
سنا ص ۱۰

18.R.1338 دیار بکر 04.1.11

اماره عیسوییه و لایحات
مذنبه
نومو
۱۳۳۸

EK-2

Belge no: 1/2

Adana ve İskenderun'a Nakledilecek Kırım Muhacirlerine Dair Belge

BOA, MKT.MHM.: 524-30

میر نصرتی جیلد دی ~~میر نصرتی جیلد دی~~
 بره برزو در سعادت کلاک اولو جکی دوشای ملا جوکاره شامه نه براده اده دره بیات نفسیه زیاده بلنوب اجرت
 کبی فنلک دی طوونک بودی جه اول بادل بوزک ~~مسطه اول جقوی محله اعزام ونوی نزدی مجلس صیحه لطفیه دی بیانه~~
 اولسه اول بار دی کنه بلک تقریب ایمون بولنه ابرکونه ملا جوبیه مرتبه تک نصره خانه ونفوس و قیسه دره جباریه اولنجه و اولن
 قفق محلدی استکلدی بیه قویسین موقیته تنظیم افق ~~دتر مجلس خاصه کلوه دی درینج مذکره ایجا کمال مصداق و دره بوندونه~~
 دکنایه و نجایه و جوبیه کلاک استکلون همنه شمیره کونزه ~~دلقوه دفته نظری طب ایرتک مرکز مقصودیه باقید کسک~~
 ادره ره استری اولو بری دایره دیکشیمه هاندیکه ~~شعبه ذمه اوایلده موقتا برسیرشه قابل و محله اولنجه همنه~~
 دایره اربابان شایسته قویله اولو محله ~~صفایته ایسابل انظار ایجول لقیان خلیفه حاکم دره بقا ادره~~
 کونزه اولو ملا جریان بویه در صاف ساره کله ایجنه قیبه جیلدره حولا اولننه اولو بلانک محلدونه ایضا اولنجه قیله ضرریه
 در ضایقه در کسه اولنجه بولنده بودنده دی جوبه کوریل مکن بیضا نفس کونزلت ادره بولنده اولنجه باقید
 دلک نقلا ایسان اولنجه صافه دقت در قیونجه ~~در دره نفوت طوبی ایجنه ادره ایکنان نمده تی سهر بری اولنجه~~
 اولنجه عیالی بنا اولنجه ادره بلکله قوتل یقبه ~~در اولنجه و دایره صیحه دایره صیحه کوریل بولنده اولنجه~~
 جیله صفه بوزی ~~قویسین زکوره رشی کوریل بولنده دفا جوبیه اولنجه~~
 بنفشه اولنجه ~~قویله اولنجه~~
 ادره درینج بیاتک

Adana'ya Gönderilen Çerkes

Muhacirlerinin Sefalet Çekmemeleri İçin Hazine'den Akçe Gönderilmesi

(Bkz. Sy.13)

BOA, MKT.NZD.: 308-26

ایرانه والیته

از ایضاً احاطه آنجا و ذره ابتدا سوره دغیم رفقا نوبه لاجرین سینه اسفندیه حضرت بر حج ندرجه کناری بار صواذ حج

اسانها قرار سید به حقن افجیت ایضاً عورت در عایه انکه سیدک دژ اوده محبت دار دو لوله مضطربید علاجیه منزه

ایه قطع تکریمه لغای و مزایع معلوم نادره و دگره و محبتی تنظیمات رخ نور لکنه صبح لعل لوله قطعه میانه نور حضرت بر حج

بوشهر / مرده اشخاص ظلاً علاجیه منزه لعل اول صورت اسانها قرار سید به حقن کون ملوره سینه دکانها

مکتب جنینه افجیت عیسو در عایه انکه سیدک دژ اوده محبت دار دو لوله مضطربید علاجیه منزه

بکار آن ذره و بازید بر جناح اسفندی صفحه حج دگره سینه لعل اول صورت اسانها قرار سید به حقن کون ملوره سینه دکانها

اقصانه لیس فری در آن اسفندی بروج اول سینه لعل اول صورت اسانها قرار سید به حقن کون ملوره سینه دکانها

بسیه اسفندی کون ملوره لعل اول صورت اسانها قرار سید به حقن کون ملوره سینه دکانها

تاریک / واقع اول صورت اسانها قرار سید به حقن کون ملوره سینه دکانها

با عین و نظایه و قطره سوره اول صورت اسانها قرار سید به حقن کون ملوره سینه دکانها

ترتیب / ترتیب سوره اول صورت اسانها قرار سید به حقن کون ملوره سینه دکانها

و بیایه عطفه / ترتیب سوره اول صورت اسانها قرار سید به حقن کون ملوره سینه دکانها

در ایضا / ترتیب سوره اول صورت اسانها قرار سید به حقن کون ملوره سینه دکانها

صیه و عین / ترتیب سوره اول صورت اسانها قرار سید به حقن کون ملوره سینه دکانها

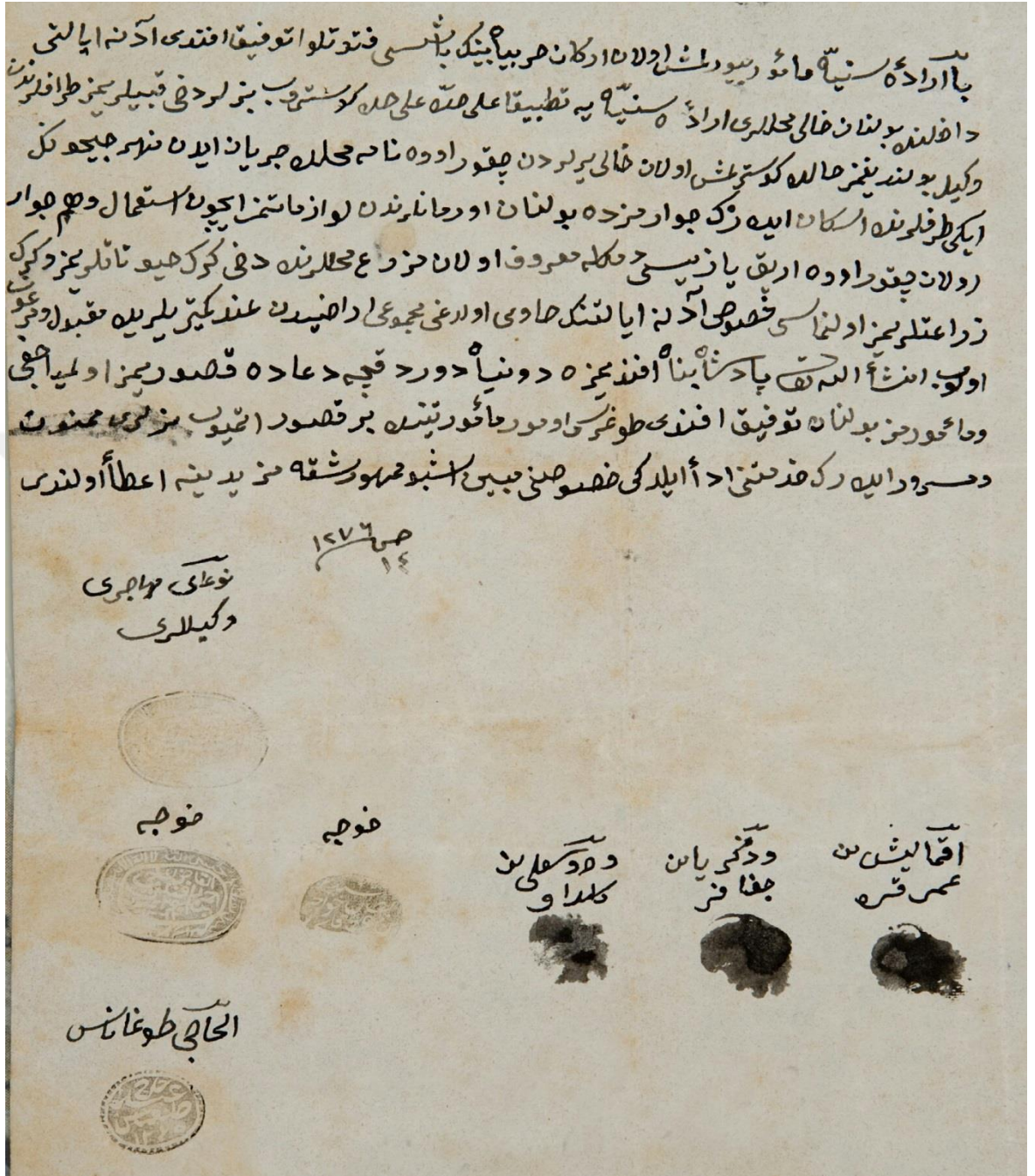
و دولت / ترتیب سوره اول صورت اسانها قرار سید به حقن کون ملوره سینه دکانها

جایی

**Adana Eyaleti Ceyhan Nehri Kenarında İskan İçin Gönderilen Nogay
Muhacirlerinin Tamamen Yerleştirilerek Esbab-ı Maişetlerinin Teshil ve
Tekmiline Yardım Edilmesi**

(Bkz. Sy.21)

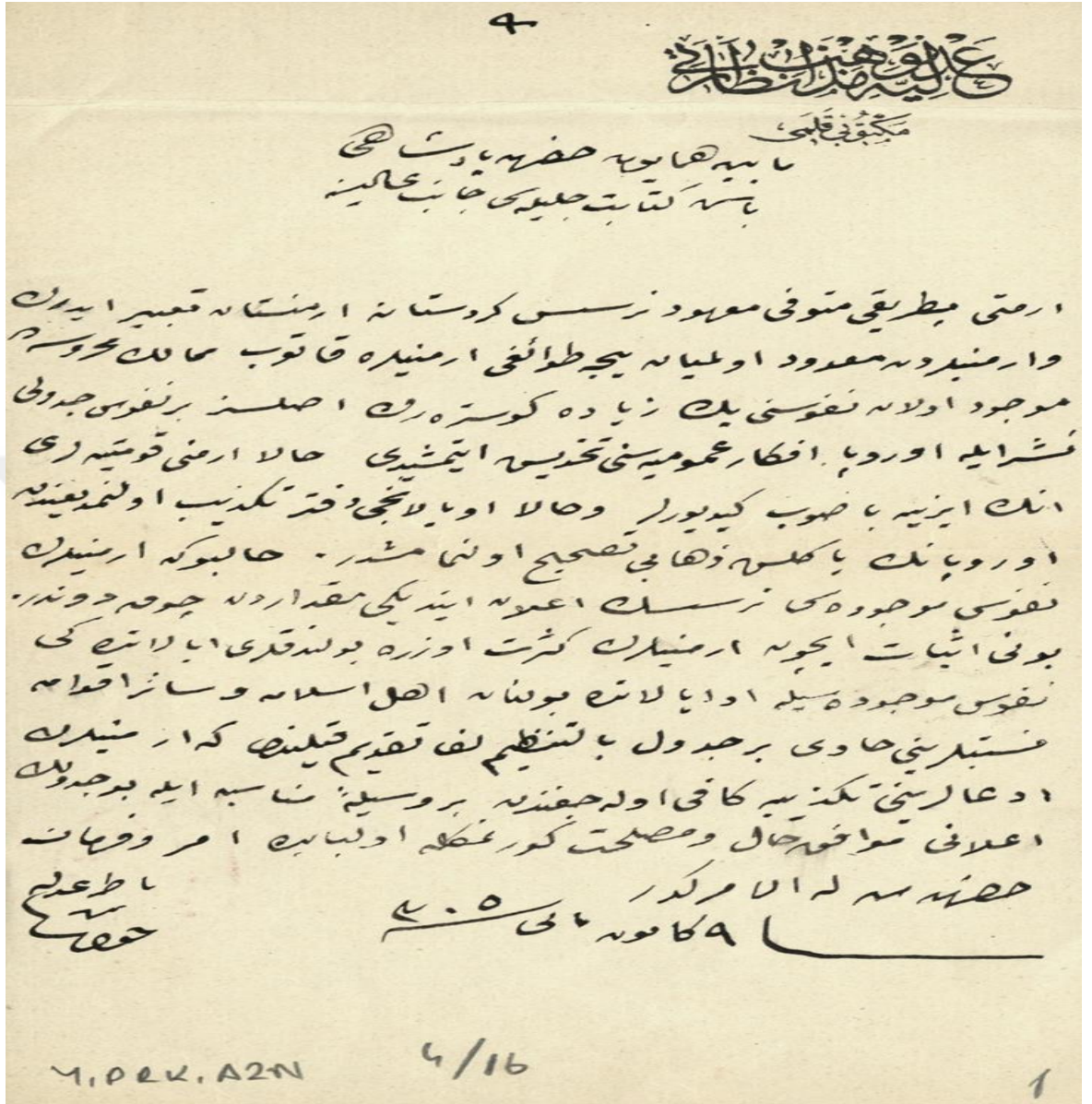
BOA, MKT.MHM.:170

Adana'da Ceyhan Nehri Kenarında Bulunan Yarsuvat (Ceyhan, Adana)
 Bölgesine Yerleştirilen Nogay Muhacirlerinin Padişah Abdülmecid Katına
 Gönderdikleri Teşekkür Mektubu.

12 Eylül 1859

(BOA, İ.DH, 446/29488-1)

Belge no:1

Müteveffa Ermeni Patriği Nerses'in Ermeni Nüfusu İle İlgili Asılsız Bir Cetvel
Yayınlanmasını Tekzip İçin Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakir, Mamuratülaziz,
Halep ve Adana Vilayetlerinde Yaşayan Bütün Tebaa Miktarı Hakkında
Malumat

(Bkz. Sy.75)

BOA, Y.PRK.AZN.:4-16

اسمى ولايات	اسم	بجای	بجای	بجای	بجای	بجای	بجای	بجای	بجای		
اندرم دروغ	۴۴۱۶۷۱	۱۱۱۱۱۹	.	.	۹۴۸۶	۶۷۹۰	۱۶۶۰	۶	۱۴	۴۴۲	۵۵۵۱۵۹
بیس دروغ	۱۶۷۰۰۴	۱۱۹۰۰۸	۱۹۸۱	.	.	۴۹۴۸	۱۶۶۸	.	۱۵۹	.	۴۷۶۹۹۸
وان دروغ	۳۸۴۰۸۲	۷۱۰۸۲	.	۰۹۰۰۰	.	۱۹۹۰	.	۴۹۰۰	.	.	۹۱۸۴۹۹
دیار بکر دروغ	۴۴۰۰۷۱	۴۰۴۹۱	۱۹۹۹۹	.	۱۹۹۷	۶۹۴۸	۴۹۶۵	۱۶۷۰	.	.	۴۱۴۴۴۴
عمود العیز دروغ	۱۰۰۱۹۴	۷۹۱۷۸	.	.	۰۹۴	۴۹۶۴	۴۹۷۱	۴	.	.	۴۸۱۴۰۴
سجده دروغ	۷۴۰۴۸۹	۱۱۴۶۶۹	.	.	۴۶۸۴۴	۴۹۴۴	۴۹۴۴	۴۴۰	۱۵۸۰	.	۸۹۴۴۰۱
عسب دروغ	۶۶۴۹۱۶	۰۱۱۸۴	۹۸۴	.	۷۵۴۵	۱۹۹۴۷	۹۱۸۴	۹۰۹۹	.	.	۷۶۴۶۷۴
اطار دروغ	۴۴۶۹۹۴	۴۱۸۴۶	۹۷	.	۵۸۴۷	۱۴۰۱	۴۱۵۰	۴	.	۹۱۱	۴۷۸۶۹۸
بکون	۱۱۶۷۸۹۴	۵۸۷۴۴۵	۱۹۶۶۸	۰۹۰۰۰	۵۵۵۰۰	۴۶۶۹۱	۴۶۴۴۰	۱۹۹۰۰	۱۷۵۹	۷۰۴	۴۹۷۹۰۱۹

بکون دروغ
 باشکات داری

ارض بطریق نون زرسک لرستانه ارمنانه نیر ابرک نر ایدیه
 اولیغ اصلر نفوس جودا اورویا انکار عمده منی تحبیه اینه
 اولیغنه ارمینک کتق اوزره بیلدیره ولا یاتق ک نفوس
 موهوده سید اولره ک الهد اسلام و سار افوار بیلدی
 هادی نظم اوله جدولک تقدیم فلفلی بیله بونک
 بوردیه سینه اید اعلای صفه عدوم بیلدی
 نون ارضیه (۴۹) هادی لافق لایق

#489
 ۴۴۹

4, PAK, A2N   4/16   صلی   3

Belge no: 2/3

EK-7

1858 Yılından İtibaren Geçici Olarak İstanbul'a Gelerek Oradan Adana'daki İskân Yerlerine Gönderilen ve İstanbul'da Misafir Olarak Bulunan Çerkes ve Nogay Muhâcirlerinin Hâne ve Nüfus Miktarını Gösteren Liste

Nüfus	Hane	
0632	104	15 Muharrem [12]76 tarihinde Adana'ya
1040	149	16 Safer [12]76 tarihinde Adana'ya
2375	385	11 Ra. [12]76 tarihinde Adana'ya
3445	622	3 R. [12]76 tarihinde Adana'ya
0431	079	12 R. [12]76 tarihinde Adana'ya

EK-8

**Rusya'da Nadir ve Sebesky'den Aileleriyle Vapura Binerek Beyrut'a Gitmek
Üzere Yola Çıkan ve İstanbul'da Kavak İskelesi'ne Gelen Çerkes
Muhâcirlerinin Adana Cihetinde Yerleştirilebilmesi İçin Uygun Yerler
Araştırılması
11 Aralık 1905**

Yıldız Saray-ı Hümâyûnu

Başkitâbet Dairesi

6489

Rus Seyr-i Sefâin Şirketi'ne mensub Çar ismindeki posta vapurunun Beyrut'a gitmek üzere Nadir ve Sebesky'den râkib olan maa-aile bin on dokuz nüfus Çerkes muhâcirînini hâmil olduğu halde Kavak'dan Dersaâdet'e geldiği Boğaz Muhâfızlığı'ndan arz ve iş'âr kılınmış olup muhâcirîn-i merkûmenin Adana cihetlerinde ve Anadolu Şimendüferi güzergâhında iskân edilmek üzere münasib mahaller kararlaşdırılarak yarın sabaha kadar arz-ı atebe-i ulyâ kılınması şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı Hilâfet-penâhî icab-ı celîlinden olmağla Ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 13 Şevval sene [1]323 ve fî 27 Teşrin-i sâni sene [1]321 / [11 Aralık 1905]

Serkâtib-i hazret-i şehriyârî

Tahsin

بلد نزل کتب

باش کتابت داره سی

۶۴۸۹

درسی سپرد مقامه شرکت مسوب چاره اسکنه تا برنده در برنده بیرونه کنه اوزره ناوره رسیده
 راک اولایه مع علم به اریه طغوز نفوس و کس را جوبتی حال اولی حاله فواته رسیده کعبه
 بر غار ما ظلمت به عهد استای فتنه اولوب را جوبه رفتند اله جعفری و اناطره اسکنه روزی
 کنه کاهنه اسطه ای لک اوزره ناب محمد ذایه بر برنده باریه صام ذیه عهد فیه علیا
 فتنه فخره و بر جوده اوزره بی جنب صد قشای ایجا جلیله اولند اولوب اوزر زمانه فتنه و اولوب
 با سوره ۲۴۱
 سوره
 کتبه

EK-9

**Adana'ya Gönderilen Dağıstan Muhâciri, Kamu Kabilesinden Kırk Altı
Kişinin, Diğer Muhâcirlere Yapılan Uygulamalara Benzer Şekilde
Adana'ya İskân Edilmeleri
9 Ağustos 1860**

Adana Mutasarrıfı'na ve Mersin Müdürü'ne

Dağıstan muhâcirlerinden ve Kamu kabilesinden on hâne kırk altı nüfus emsâli vechile li-ecli'l-iskân bu kere ol cânibe izâm kılınmış olmağla oraya vusûllerinde emsâline olunan muâmeleye tatbikan haklarında muâmele-i lâzîmenin icrasıyla bir an evvel hüsn-i iskân ve îvâları husûsuna himmet buyurmaları siyâkında şukka. [Dağıstan muhâcirlerinden ve Kamu kabilesinden on hâne kırk altı nüfus emsâli vechile li-ecli'l-iskân] bu kere Adana'ya müteveccihen ol cânibe gönderilmiş olmağla vusûllerinde müreffehen ve müsterihan hemen izâmları husûsuna mübâderet eylemeniz siyâkında şukka.

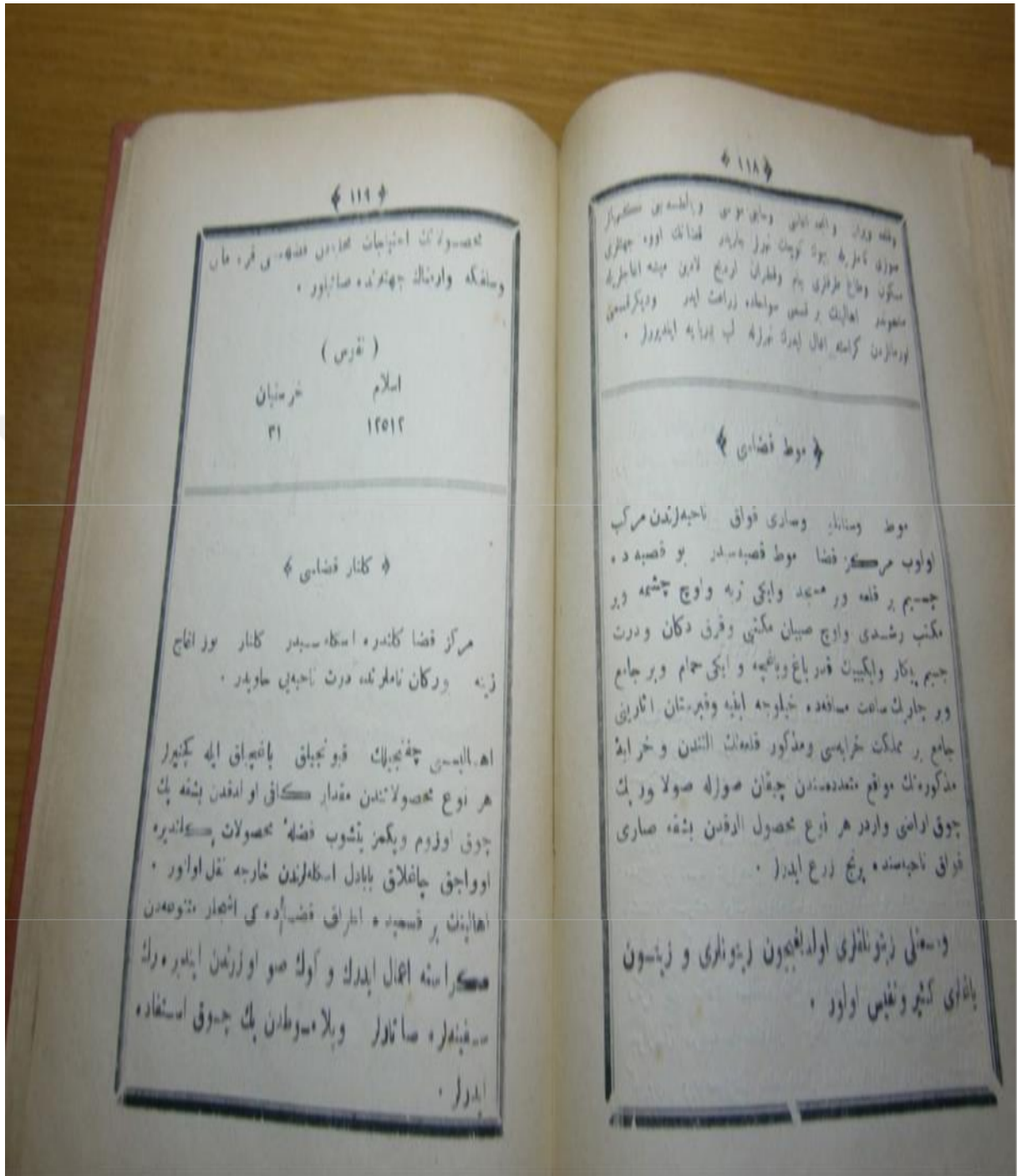
Muhâcirîn Komisyonu Riyâseti'ne

[Dağıstan muhâcirlerinden ve Kamu kabilesinden on hâne kırk altı nüfus emsâli vechile li-ecli'l-iskân] vuku' bulan iş'âr-ı devletleri üzerine Adana'ya izâm kılınacak Dağıstan muhâcirleri hakkında Adana mutasarrıfı saâdetli paşaya ve Mersin müdürüne tastîr kılınan iki kıt'a tahrirât leffen irsâl kılındığı beyânıyla tezkire.

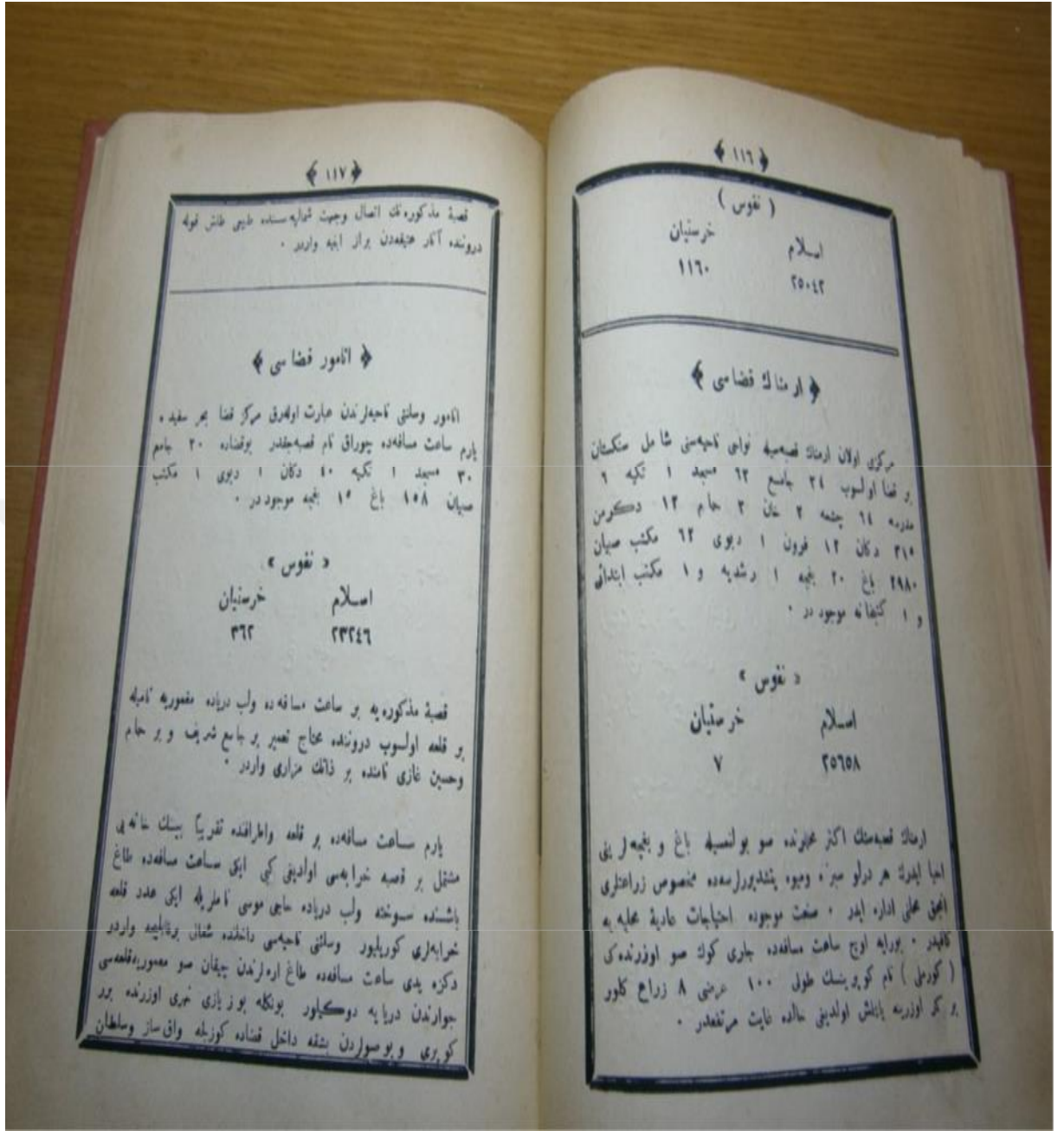
21 Muharrem sene [1]277 [9 Ağustos 1860]

Belge no: 1

Belge no: 2

İçil Sancağına Bağlı Mut, Gülnar, Ermenek, Anamur Kazası Nüfus Verileri

(Bkz. Sy. 36)

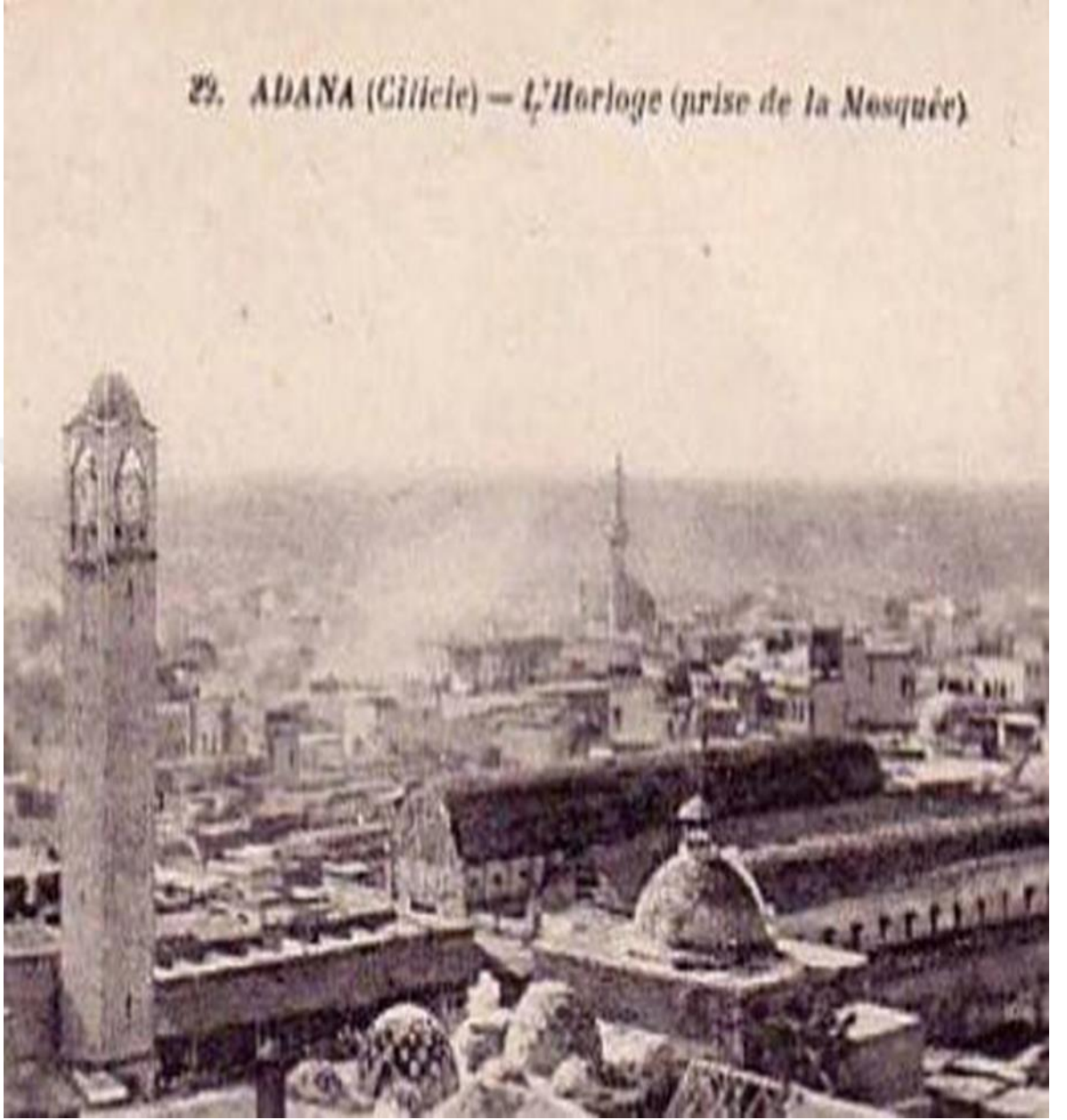
(H.1309 Adana Vilayet Sâlnamesi s.117-120)

Adana Vilayeti'nin 1/1000000 Ölçekli Haritasıdır.

11 Ocak 1887

(BOA, HRT. H, 956)

Adana Vilayeti'nin 1900'lü Yıllara Ait Bir Fotoğrafi.

(<http://www.turkeyforum.com/satforum/showthread.php?t=745751>)